

੧੬

ਸਿੱਖ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਭੈਂਟਾ ੭੫ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਜਿਲਦ ੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਮੁੱਖ ਬੰਦ

ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ੩੪ਵੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਨੀਆਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਉਦਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੀ ਅਮਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਵਾਗਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੈਂਕ ਆਫ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਦੂਰ ਦਰਿੱਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਹਫਤਿਆਂ ਬੱਧੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਥੱਕ ਮੋਹਨਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਇਤਨਾ ਵਡਾ ਉਦਮ ਆਰੰਭਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਿ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਉਦਮ ਪਰ ਹੋਏ ਖਰਚ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਆਰੰਭਕ ਹੌਂਸਲਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪੰਨਵਾਦ ਦੇ ਯੋਗ ਪਾੜ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ), ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਫਫੜੇ ਭਾਈ ਕੇ, ਘੁੰਗਰਾਣਾ, ਘੁਛਾਣੀ, ਕਾਂਗੜ, ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਈਆਂ ਹਨ।

ਇੰਡੀਆ ਔਫਿਸ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਮੁੜ

(ਅ)

ਬੌੜੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਅਵਸਰ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਸੀ।

ਜੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਯਾ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਸ੍ਰੀ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸ-ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦ ਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਤਖ਼ਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੰਦੇੜ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਦੱਖਣ) ਅਤੇ ਤੋਸ਼ਾ ਖ਼ਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਾਸ ਕਈ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਯਾ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਜ਼ਾਇਬ-ਘਰ) ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਹਨ, ਪਰ ਓਥੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਥੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਾਲ ਕਲਕਤਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਬਾਂਕੀ ਪੁਰ (ਪਟਨਾ), ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਨਾਰਸ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਖ਼ੁਦ ਪਟਿਆਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ।

ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵਸਤਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਧਰਮਪੁਰ ਲੌਜ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਦਿੱਲੀ, ਗੁਰੂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਹਰਿ-ਸਹਾਇ) Narang Villa, Simla, ਪਾਸ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ ਯਾ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰਿਆਸਤ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, Stoke Place Simla, ਪਾਸ

(ੲ)

ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ; ਪਰ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਨਾ ਆ ਸਕੀਆਂ।

ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਜੇ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋ ਸਕੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨਿਹਾਲ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਕੀ ਯਾਦ-ਦਾਸ਼ਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਯਾ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਯਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇ, ਉਹ ਜਦ ਭੀ ਫੇਰ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣ ਯਾ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਣ।

ਜੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਅਗੇ ਦਿਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਬਸਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਜੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ (ਹੁਕਮ-ਨਾਮੇ ਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ), ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ; ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਬਸਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਜੀ ਵਸਤਾਂ ਸਮਾ ਬੀਤਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਣ-ਗਹਿਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਰਗਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਭੂਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਯਾ ਉਂਵ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਯਾ ਜ਼ਾਇਆ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਘੁਛਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਚੋਲਾ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜੁੱਤੀ ਜੋੜੇ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਗੰਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭੂਰਦੇ ਤੇ ਟੁਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਹੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਭੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਚੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਵਾ-ਬੰਦ (Air tight) ਕਟਕੇ ਸੁਰੱਖਤ (Preserve) ਕਟਨ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ

(ਸ)

ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹਨ ਜਾ ਇੱਕੋ ਦੁੱਕੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਜਾ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ, ਸਾਂਝੇ ਉਦਮ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਭੀ ਹੋਣ, ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਇਕ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਬਨਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਥਾਓਂ ਥਾਈਂ ਪਈਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਦ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਕਰਾਏ; ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰੇ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਛੇਤੀ ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਕਪੜੇ, ਚਮੜੇ ਤੇ ਧਾਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਉਮਰ ਇਕ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਪੁਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ । ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਮੀ ਜਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਲਈ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ, ਰੋਟੋਗ੍ਰਾਫ (Rotograph) ਜਾਂ ਮਾਈਕਰੋਫਿਲਮ (Microfilm) ਨਕਲਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲਾਕ ਬਣਵਾ ਕੇ ਜਾ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਪਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ ਜਾ ਲਿਖਤ ਅਸਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਜ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਭੀ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਜਾਗਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਕੰਮ ਭੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਬੋਰਡ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਹਿਕਮਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਸੁਰੱਖਤ ਤੇ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਮਹਿਕਮਾ

(੮)

ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ, ਕੀੜਾ ਲਗ ਚੁਕੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੂੜ ਆਦਿ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਾਨਫਰੰਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਸਿੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖੇ ਗਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਿੱਕੇ ਉਂਵ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ, ਪਰ ਜੇ ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਆਏ ਭੀ ਅਤੇ ਜੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚੇ ਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਭੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਪਰ ਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਗ ਪਗ ਤਿਆਰ ਪਈ ਹੈ, ਜੋ ਆਸ ਹੈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਏ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਜਿਲਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਭੀ ਹੈ), ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ 'ਗੋਸ਼ਟ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੇ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਪੋਥੀ, (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮੇਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਿਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਹੈ), ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੋਤਾ ਲਿਖਤ 'ਗੁਲਗਸ਼ਤਿ ਪੰਜਾਬ' (ਫ਼ਾਰਸੀ), ਸਰਦਾਰ ਹਰਿ-ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਪਾਸ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਸੌ-ਸਾਖੀ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਛਪ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰਿ-ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਸੌ-ਸਾਖੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਛਪਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੀ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾ: ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਾਂ।

ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸਰਦੀਆਂ ਪੁਜਦੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਵਰੋਸਾਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਜਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ

(ਕ)

ਕਰਨ, ਜੋ ਆਪ ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ ।

ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸਿਖ ਇਤਿ-
ਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ; ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ, ਬਸਤਰਾਂ
ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ
ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ,
ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਮਾਫੀਆਂ ਦੇ ਪਟਿਆਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ
ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ. ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ
ਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ
ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਠਿਆਸਤਾਂ ਵਲੋਂ
ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ।
ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰ-
ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
ਕਮੇਟੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ; ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਜਥਿਆਂ, ਦਲਾਂ ਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਅਰ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ; ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਉੱਦਮ ਕਰਨਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ
ਸਾਂਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਜਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ
ਪਤਾ ਹੈ ।

ਪਟਿਆਲਾ,
੨੬ ਜੂਨ, ੧੯੫੦

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ.

ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. ਜਨਮ-ਪੱਤੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ—(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਲਿਖਣ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਤਰੇ ੨੪੬, ਮਾਪ ੯॥੧੫॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੧੫। ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਛੇ ਪੱਤਰੇ 'ਜਨਕ-ਗੋਸ਼ਟਿ' ਹੈ, ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਪਰ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਸਰਸੂਤੀ, ਸ਼ਿਵਜੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੱਤਰੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ।

'ਜਨਕ-ਗੋਸ਼ਟਿ' ਅਤੇ ਅਰੰਭਕ ਪੱਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ (ਪੁਰਾਤਨ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤੀਜ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੨. ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਦੀਆਂ—ਲਿਖਤ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬਨੂੜੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਪੱਤਰੇ ੧੩੯, ਮਾਪ ੧੧X੮ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੩। ਪਹਿਲੇ ੮ ਵਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਲਗੇ ਹੋਏ, ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਹੈ।

੩. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ—ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਅਣੀ ਰਾਇ ਦੀ ਰਚਨਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਪੱਤਰੇ ੩੬, ਮਾਪ ੪॥X੪ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੭। ਕੁਲ ੬੮ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।

੪. ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ—(ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ)—ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ ਨਿਵਾਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ,

ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ਸਾਢੇ ੩੬, ਮਾਪ ੬।।X੪।।। ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੭। ਕੁਲ ੪੪੨ ਬੰਦ । ਇਹ ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰੋ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ।

੫. **ਮੁਕੱਵਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੰਗਦਾਰ**—ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਭੀ ਸੀ ।

੬. **ਫੀਲਨਾਮਾ (ਸ੍ਰੀ ਦੁਰਦ ਦਰਪਣ)**—ਹਾਥੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਤੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਮ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ ਸਾਵਣ ਸੁਦੀ ੨, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ ਭਾਦੋਂ, ਵਦੀ ੨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕੀਤੀ । ਪੱਤਰੇ ੧੯੬, ਮਾਪ ੧੦X੬।।। ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੯ । ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

੭. **ਗੁਲਗਸਤਿ ਪੰਜਾਬ**—(ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ)—ਫਾਰਸੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਪੱਤਰੇ ੮੧, ਮਾਪ ੧੨X੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੩ । ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਮੁਸੱਵਰ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ ਖਿਚੀ ਹੋਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ, (ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ) ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ, ਮਸਜਿਦ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਸਜਿਦ, ਗੁੰਬਦ ਅਨਾਰਕਲੀ, ਸ਼ਾਲਾ ਮਾਰ ਬਾਗ ਲਾਹੌਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ, ਰਾਮ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਮਲਾਹ ਗੜ੍ਹ, ਰਵਾਲਸਰ, ਜੁਆਲਾ-ਮੁਖੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੮. ਵਕਾਅ-ਇ ਹਾਲਾਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਯਾਨੀ ਕਾਰਨਾਮਾ-ਇ-ਚਿਹਲਸਾਲਾ—
 ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੨੦੦, ਮਾਪ ੧੨×੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੩, ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਇਕਬਾਲ ਨਾਮਾ-ਇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਕੁੰਠਵਾਸੀ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

੯. ਵਕਾਅ-ਇ-ਹੁਕਮਰਾਨੀ-ਇ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ— ਬਾਦਸ਼ਾਹਿ ਦੋਇਮ, ਸੋਇਮ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ । ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ । ਪੱਤਰੇ ੧੬੪, ਮਾਪ ੧੨×੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੩ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਜਿੰਦਾਂ) ਤੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਖਲੀਫਾ ਨੂਰ ਦੀਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੧੦. ਅਮੀਰ ਨਾਮਾ—(ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਨ ਨਵਾਬ ਟੌਂਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ)—ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਫ਼ਿਤ ਬਧਾਵਨ ਲਾਲ 'ਕਾਇਸਬ', ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਧੀਰਾ ਰਾਮ 'ਸਕਸੈਨਾ' । ਸੰਮਤ ੧੮੯੪ ਬਿਕਰਮੀ, ਸਾਈਜ਼ ਸਾਢੇ ੯×੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੫ ।

੧੧. ਗੁਲਿ ਰਹਿਮਤ—ਲਿਖਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਆਦਤ ਖ਼ਾਨ, ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਕਨ ਦੀਨ, ਮਿਤੀ ੨੩ ਅਗਸਤ ੧੮੭੬ ਈ., ਫਾਰਸੀ, ਹਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੫੩, ੧੩×੫ ਇੰਚ

ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੮ । ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਹੋਲੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

੧੨. ਤਾਰੀਖ ਮੁਲਤਾਨ—ਲਿਖਤ ਮਖਦੂਮ ਯੂਸਫ ਸ਼ਾਹ ਗਰਦੇਜ਼ੀ, ੧੮੬੧ ਈ: ਫਾਰਸੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੰਨੇ ੧੮੭, ਮਾਪ ੧੨×੭। ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੬ । ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

੧੩. ਵਾਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ—ਕਵੀ ਅਗਰਾ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੈਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਗਰੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਬੰਦ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

੧੪. ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ—(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ)—ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ, ਸਠਿਆਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਸੰਮਤ ੧੮੮੪, ਮਾਪ ਵਦੀ ੧੧, ਅੰਤਵਾਰ, ਪੱਤਰੇ :੨੮੦, ਮਾਪ ੯।।×੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੫ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਨ ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾ: ਬਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਭਾ: ਸਭਾ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ, ਅਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹੇ ਸਨ ।

੧੫. ਦਰਬਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—ਸੰ: ੧੮੩੮ ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਬਣੀ ਤਸਵੀਰ (ਆਇਲ ਪੇਂਟਿੰਗ) ਜਿਸ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਕਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ੧੯੨੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਤੋਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਈ ਸੀ । ਫਰੇਮ (ਚੌਕਾਠ) ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਢੇ ਦਸ ਫੁੱਟ ਲੰਬੀ ਤੇ ਸਾਢੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—

(੫)

Ranjit Singh's Court of the Sikhs 1838. ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ Dliane Morton, 1928.

੧੬. ਤਮਗਾ “Auspicious Star of the Punjab. (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਲੰਦ ਇਕਬਾਲ ਸਤਾਰਾ)” —ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਲਾਰਡ ਔਕਲੈਂਡ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਕਿੰਗਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਪਰ ਕੁੰਡਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੰਡੇਦਾਰ ਜੜਾਉ ਛਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧੁਰ ਉਪਰ ਕੁੰਡੇ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੇਸ਼ਮੀ ਡੇਰੀ ਹੈ। ਤਮਗੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਪਲੇਟ ਪੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ—(The Auspicious Star of the Punjab—The Earl of Auckland).

੧੭. ਮਹਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਜਨਰਲ ਕੋਰਤਲਾਂ

(General Cortlandt) ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤਮਗਾ—

ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਤਮਗੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਸ ਜੜਾਉ ਕਿੰਗਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਤੇ ਜੜਾਉ ਛਤਰ ਹੈ। ਛਤਰ ਦੇ ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਪੁਰ ਨੌਂ ਨੌਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਲੜੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹੇਠਾਂ ਜੋ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਲੇਟ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਸ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ:—

OBVERSE

THE MAHARAJAH DULEEP SINGH

REVERSE

Granted by

Maharajah Duleep Singh Bahadoor

In Recognition of Good Services

and Faithfullness of Fourteen Years

To General Cortlandt Sahib.

੧੮. ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਜਨਰਲ ਕੋਰਤਲਾਂ

(General Cortlandt) ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਤਮਗਾ—

ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਤਮਗੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੜਾਊ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਠ ਕਿੰਗਰੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਦੇ ਚਾਰ ਕਿੰਗਰੇ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਕਿੰਗਰੇ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਨੌਂ ਨੌਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਲੜੀਆਂ ਹਨ।

ਹੇਠਾਂ ਵੱਖਰੀ ਲਾਈ ਪਲੇਟ ਉਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਰਫ ਉਕਰੇ ਹਨ:—

OBVERSE
RAJA LAL SINGH
REVERSE
Granted by
Raja Lal Singh Bahadour
In Recognition of Good Services
and Faithfulness
To General Cortlandt Sahib

੧੯. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ

ਪੱਤਰਾ—ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਇੰਚ ਲੰਬਾ, ਸਵਾ ਦਸ ਇੰਚ ਚੌੜਾ, ਇਕ ਪਾਸੇ ੨੪ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ੨੫ ਸਤਰਾਂ। ਇਹ ਪੱਤਰਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਿਕ ਵਿਚ ਬੁਰਜ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਰਚਨਾ 'ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ' ਵਿਚੋਂ ਛੰਦ ਪੜਓ੬ ਤੋਂ ਪੜਓ੭ ਤਕ ਹੈ।

ਇਹ ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਸੰਮਤ ੧੮੩੬ ਬਿਕਰਮੀ, (ਸੰਨ ੧੭੭੯ ਈ:) ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਦਸੇ ਗਏ ਲਾਹੌਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਠੂਣੀਂ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਸੱਤ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੨੦. ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ (ਤਲਵਾਰ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਦੀ—ਜਿਸ ਦੀ ਮੁੱਠ ਸੰਗਿਯਸ਼ਬ ਦੀ ਘੋੜ-ਮੁਖੀ ਪ $\frac{3}{90}$ ਇੰਚ ਲੰਬੀ, ਫਲ? ਫੁੱਟ $\frac{1}{90}$ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ $\frac{1}{90}$ $\frac{2}{90}$

ਇੰਚ ਚੌੜਾ । ਠੋਕਰ ਪਿੱਤਲ ਦੀ, ਮਲੱਮਾ ਸੋਨੇ ਦਾ, ਵਿਚ ਨਗ ਅਕੀਕ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ ਜੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਮਿਆਨ ਬੂਟੀਦਾਰ ਪਲੱਛ ਨਾਲ ਮੜ ਕੇ ਉਤੇ ਨੌਂ ਫੁੱਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਠੋਕਰਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਜੜਾਊ (ਮੁਰੱਸਾ) ਹਨ ।

੨. ਕਿਲੋ ਮੁਬਾਰਿਕ—ਬੁਰਜ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ

ਪਟਿਆਲਾ

੨੧. (ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹਸਤ-ਅੱਖਰ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ) ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿਕ ਸਲੋਕ ਹਨ । ਇੱਕੇ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਹੈ ।

(ਅ) ਖੰਡਾ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਦੋਧਾਰਾ ਫੁੱਲਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇ “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਹਾਏ” ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

(ੲ) ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਇਸ ਤੇ “ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਹਾਇ ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਦਰਸਨ ਕਰੇਗਾ ਨਿਹਾਲ” ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦਸਤਾ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ ।

(ਸ) ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਠ ਹੇਠ—“ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ” ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਦਸਤਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ ।

(ਹ) ਤੀਰ (ਬਾਣ)—ਇਸ ਤੇ ੩ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬੰਦ ਹਨ ।

ਉਪਰਲੇ ਚਾਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਤਿਲੋਕਾ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰਕਸੇ ਵਿਚੋਂ, ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤਾਂ ਸਰਬ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸਰਬ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਪਾਰ ਰਤਨ ਤੁਸਾਨੂੰ ਸਪੁਰ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਬਖਸ਼ੇ ਹਨ ।

੨੨. (ੳ) **ਖੰਡਾ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਤਾਰ ਜੜ੍ਹਤ ਹੈ।
- (ਅ) **ਤੇਗਾ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ ਲੋਹ ਦਾ ਤੇ ਝਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਹੈ।
- (ੲ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਫੌਲਾਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਖੰਡੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।
- (ਸ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਹੈ। “ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ” ਇਸ ਉਪਰ ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- (ਹ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਤਲਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ “ਭਗੌਤੀ ਸਹਾਇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦” ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਸਤੇ ਉਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਝਾਲ ਹੈ, ਫਲ ਉਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- (ਕ) **ਕਟਾਰ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਕਟਾਰ ਹੈ। ਕਬਜ਼ਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- (ਖ) **ਸਫਾ ਜੰਗ**—ਇਸ ਦੇ ਦਸਤੇ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਪੋਲਰੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਲ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਤੁਰ-ਭੁਜ ਜੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ। ਪੀਨ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ “ਈਂ ਜਨੀਯਤ ਨਿਆਜ਼” ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ—“ਸਰ ਕਲੀਦ ਬਾਫਤਵਾ”—ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- (ਗ) **ਖੰਜਰ**—ਦਸਤਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ।
- (ਘ) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼**—ਦਸਤਾ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਬੰਦ ਹੈ।
- (ਙ) **ਬਰਫਾ ਸਾਹਿਬ**—ਛੜ ਅਜੀਬ ਜੌਹਰਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਚਕ ਹੈ, ਹਾਲ ਤਕ ਲਕੜੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਦਰਖਤ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਗਾਤਾ ਬਲਮ’ ਤੇ

(੯)

‘ਇੰਦ੍ਰ ਦਮਨ ਭੱਲਾ’ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

(ੳ) **ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ**—ਛੜ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਪੋਰੀ ਹੈ, ਹੇਠ ਪੋਲਰੇ (ਸੱਮ) ਵਿਚ ਸਾਦੀ ਹਰੜ ਹੈ ।

ਇਹ ਦਸ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਤਿਲੋਕਾ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਮਰਕਸੇ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ । ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਅਖੰਡ ਇਸਥਿਤ ਰਹੇਗਾ ।

੨੩. (ੳ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਾਲੀ ਹੈ । ਕਬਜ਼ੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ ।

(ਅ) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਹੈ ।

(ੲ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਕੇਵਲ ੯ ਇੰਚ ਲੰਬੀ; ਗੋਲੀਆ ਤੇ ਖੋਖਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ ।

(ਸ) **ਸਫਾ ਜੰਗ**—ਦਸਤੇ ਉਪਰ ਛੀ ਫੁੱਲੀਆਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਨੋ ਪਾਸੇ ਪੋਲਰੇ ਹਨ ।

(ਹ) **ਛੀ ਤੀਰ (ਬਾਣ)**—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਖੀ ਹੇਠ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪੋਲਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਰੀਕ ਬੰਦ ਹਨ ।

(ਕ) **ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦੇ ਦਸਤੇ (ਛੜ) ਹੇਠ ਪੋਲਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਪਹਿਲੂਦਾਰ ਹਰੜਾਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਸਿਰੋਪਾਉ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ।

੨੪. **ਕਮਰਕੱਸਾ**—ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੈ । ੧੩ ਜੇਠ ੧੯੯੯ ਬਿ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ।

ਇਸ ਦੇ ਪੱਖੇ ਪਿੱਤਲ-ਭਰਤ (? ਫੌਲਾਦ) ਦੇ ਹਨ । ਅਗਲਾ, ਪਿਛਲਾ ਦੋਵੇਂ ਸਵਾ ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਗਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਸਵਾ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸਵਾ ਸੱਤ ਇੰਚ ਚੌੜੇ । ਪਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਟਾਮ ਤੋਂ ਲੰਬਾਈ (ਉਤਾਹਾਂ ਨੂੰ) ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਇੰਚ ਹੈ । ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ (ਬਗਲ) ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਪੁਰ “ੴ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ” ਤੇ “ਸਿਰ ਮਸਤਕ ਰਖਯਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ (ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਂ ਸਤਰਾਂ ਚਿ)”, ਅੰਤਿ “ਬੋਲ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ” । ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

ਅਗਲੇ (ਸਾਹਮਣੇ) ਪੱਖੇ ਤੇ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ, ਪੰਜਵੀਂ ਸਤਰ ਚਿ “ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਇ” ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ।

ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ (ਬਗਲ) ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਉੱਪਰ “ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਛਪੈ ਛੰਦ ॥ ਤੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਚਕ੍ਰ ਚਿਹਨ (ਸਾਰਾ ਛੰਦ ਛੇ ਸਤਰਾਂਚਿ);” ਅਖੀਰ ਤੇ “ਵਾਹਿਗੁਰੂ” ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

ਪਿਛਲੇ (ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਦੇ) ਪੱਖੇ ਉੱਪਰ—“ੴ ਉਤਾਰ ਖਾਸੇ ਦਸਖਤ ਕਾ ਉਸਤਤਿ ਅਕਾਲ ਜੀ ਕੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਰਖਿਆ ਹਮਨੈ ॥ ਸਰਬਲੋਹ ਕੀ ਰਖਿਆ ਹਮਨੈ ॥ ਸਰਬ ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰਛਿਆ ਹਮਨੈ ॥ ਸਰਬਲੋਹ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾ ਰਛਿਆ ਹਮਨੈ ॥ ਅਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕੇ ਦਸਤਖਤ” ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ

੨੫. ਜਮਦਾਤ੍ਰੁ ਬ-ਸ਼ਕਲ ਖੰਡਾ—ਉਪਰੋਂ ਦੇ ਫਲ ਬ-ਸ਼ਕਲ ਆਰੀ ਦੰਦੇਦਾਰ । ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਲੇਖ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੈ:—“ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।

ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹ ਨੁਸਰਤ ਬੈਦਰੰਗ,

ਯਾਫਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ”

ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਫਲ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸ ਚੰਡੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਹਨ।

੨੬. **ਸਿਰੋਹੀ (ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ)**—ਕਬਜ਼ਾ ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਹੈ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਫਲ ਉੱਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਲ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ :: ਬਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ।

੨੭. **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਜੋ ਦੋ-ਖਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖ

ਹੈ—“੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ । ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਠਾਮ...” ਫਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸੱਤ ਅੰਗੁਲ ਝਰੀ ਕਟੀ ਹੋਈ ਹੈ।

੨੮. **ਬੰਦੂਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੋੜੇਦਾਰ**—ਇਹ ਬੰਦੂਕ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁੰਦੇ ਦੇ ਪਾਸ ਭਗਵਤੀ ਅਸਟ-ਭੁਜੀ ਦੀ ਸਿੰਘ-ਸਵਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਸਵੀਰ

ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “੧ ਓ ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ ਜੀ” ਉਪਰ ਚੰਡੀ ਦਾ ਸਤੋਤ੍ਰ (ਭਗੋਤੀ-ਸਤੋਤ੍ਰ) ਹੈ।

੨੯. **ਬਰਛਾ**—ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹਥ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾ ਫਲ ਤੇ ਸਰਬ ਲੋਹ ਦਾ ਪੋਲਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਪਰ ਝਾਲ ਸੋਨੇ ਦੀ ਹੈ।

੩੦. **ਖੜਾਵਾਂ**—ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਦਾ ਇਕ ਸੇਠ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੫੦੦) ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਸਨ।

੩੧. **ਤੇਗਾ**—ਇਹ ੧੨ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦਾ ਤੇਗਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੰਦਰਮਾਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਪੰਜ ਖਾਲੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਦਾਤਾਂ—

੩੨. ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਤੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਸਰਕਾਰ ਅਹਲੂਵਾਲੀਆ” ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਦੋ ਦੋ ਖਾਲੀਆਂ ਹਨ ।

੩੩. ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਦੇ ਛੜ ਦੇ ਹੇਠ ਪੋਲਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹਰੜਾਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਚੱਠ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ

੩੪. ਸਾਂਗ ਪੰਜ ਕਲਿਆਣੀ—ਵਜ਼ਨ ੨੫ ਸੇਰ ਪੱਕਾ । ਉਪਰ ਪੰਜ-ਮੁਖੀ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸੱਮ ਵਿਚ ਦੋ ਹਰੜਾਂ ਹਨ ।

੩੫. ਕਾਤੀ—ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਲੰਬੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ ।

* * *

੩. ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲੰਡਨ

*

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਬੀੜ ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਮਿਤੀ ਮਾਘ ਵਦੀ ਵੇਕਮ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਹੈ । ਸਾਢੇ ੧੬ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸਵਾ ੧੨ ਇੰਚ ਚੌੜੇ, ੭੦੯ ਪੱਤਰਿਆਂ ਪੁਰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਹਰ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ੨੩ ਸਤਰਾਂ ਹਨ । ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ੩੫ ਵੱਖਰੇ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਥੱਲੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ:—
Presented by H. T. Colebrooke Esquire—
ਪਰੈਜ਼ੈਂਟਿਡ ਬਾਈ ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬਰੁਕ ਐਸਕੁਆਇਰ (ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬਰੁਕ ਐਸਕੁਆਇਰ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) ।
ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ

ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਜਾ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ। ਅਗਾੜੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਤਕ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਪੱਤਰੇ ਦਾ ੧ ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਕ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ। ੧੦੮ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ “ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾ (ਭ) ਕੀ” ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪੰਨੇ (੧੦੯ ਅੰਕ ਵਾਲੇ) ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਾਈ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ “ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧੀ” ਲਿਖ ਕੇ ਬੀੜ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਫੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਪੁਰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ “ਨਾਨਕਪੰਥੀ- ਆਦਿਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਲੰ. ੧੩੫” ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਧੂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ ਤੇ ਮੀਰਾਬਾਈ, ਸੂਰਦਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

੨. ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ—ਇਹ ਬੀੜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੮੫੯ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਸੌਢੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵਾਸਤੇ ਲੰਦਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸਵਾ ੧੪ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਪੌਣੇ ੧੩ ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਕੁਲ ੬੯੪ ਪੱਤਰੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ੩੯ ਪੱਤਰਿਆਂ ਤੇ ‘ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ’ ਤੇ ‘ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਾ’ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤਰੇ ੬੯੪ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ੨੧ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ਅਰ ਅੰਕ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਲਾਏ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ MSS. 2 ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤਤਕਰੇ ਦੇ ੩੯ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਸਿਰਫ ‘ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਮੁੰਦਾਵਣੀ

(੧੪)

ਮਹੱਲਾ ਪ' ਤੋਂ ਬਾਦ 'ਜੁਮਲਾ ੪੯' ਲਿਖ ਕੇ ਇਸੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ । ੩੯ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਦਾ ਭੋਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਇਆ ਹੈ:-

ਸਲੋਕ ਮਹੱਲਾ ੯
ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾ
ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫
ਥਾਲ ਵਿਚ ਤਿਨਿ
ਰਾਗ ਮਾਲਾ
ਰਾਗ ਏਕ ਸੰਗਿ ਪੰਚ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਨੂੰ ੧ ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ । ੬੯੪ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਤਰ ਤੋਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ੧੬ਵੀਂ ਸਤਰ ਤੇ ਮੁਕਦੀ ਹੈ । ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਸਲੋਕ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਅੰਤ ਪੁਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

‘੯੯੧੦੩੨ ਨੌ ਲਖੁ ਇਕਾਨਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਬਤੀ ਅਖਰ ਸਭ ਅੰਗ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਨ ਜੀ ਭੋਗ ਪਾਇਆ’

੩. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ‘ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਦੀ ਮੋਹਰ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਨਾਨਕ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਾ ੦ ਲੰ. ੧੮੨” ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ‘ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੈ ਤੇ ਮੋਹਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ—Presented by H. T. Colebrooke Esquire” ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟਿਡ ਬਾਈ ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬਰੁਕ ਐਸਕੁਆਇਰ (ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬਰੁਕ ਵਲੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਦੂਸਰੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਸਾਖੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

“ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

੧ੳ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ
ਜੀ ਕੀ ॥ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜਗਤੁ ਨਿਸਤਾਰਣ ਕੁ
ਆਇਆ ॥ ਕਲਿ ਜੁਗ ਵਿਚਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਹੋਇ ਜਨਮਿ
ਆ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਨਿਜ ਭਗਤੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾ
ਦਿ ॥ ਸੰਮਤੁ । ੧੫੨੬ । ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜਨਮਿਆ ।
ਵੈਸਾਖ ਮਾਹਿ ॥ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇ
ਲਾ ਪਹੁਰ ਰਾਤਿ ਰਹਿਦੀ ਕੁ ਜਨਮਿਆ ।

ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੨੪੦ ਹਨ। ਸਾਈਜ਼ ਪੱਤਰਾ ਸਾਢੇ ੭X੬ ਇੰਚ
ਤੇ ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੧-੧੨ ਹਨ। ਅੰਤ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਅੰਤਮ ਪਾਠ ਇਉਂ ਹੈ:-

“੧ੳ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਕੀਚੈ ਨੇਕਨਾਮੀ ਜੋ ਦੇਵੈ
ਖੁਦਾਇ । ਜੋ ਦੀਸੈ ਜ਼ਿਮੀ ਪਰਿ ਸੋ ਹੋਸੀ ਫਨਾਹਿ । ਦਾਇਮੁ ਨਾ
ਦਉਲਤ ਕਸੇ ਬੇ ਸੁਮਾਰਿ । ਨ ਰਹੈਇਗਈਆ ਕਰੋੜੀ”

ਇਸ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ‘ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਦੀ ਮੋਹਰ
ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

੪. ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੋਥੀ—ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਲਿਖਤੀ
‘ਸੰਮਤ ੧੮੮੭ ਮਿਤੀ ਮੰਗਸਰ ਸੁਦੀ ਤੀਜ, ਗੁਰ ਵਾਰ’ । ਕਾਲੀ
ਭੋਂ ਉਤੇ ਚਿਟੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਾਸੀਆ ਤੇ ਬਾਹਰ
ਲਾਲ ਨੀਲੀ ਲਕੀਰ । ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ
ਦਰਜ ਹਨ:-

ਸਿਧ ਗੋਸਟ	੫ ਪੱਤਰੇ	} ਕੁਲ ਜੋੜ ੩੫ ਪੱਤਰੇ
ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ	੮ ਪੱਤਰੇ	
ਸੁਖਮਨੀ	੨੨ ਪੱਤਰੇ	

ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ
ਦੀ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼

ਪੱਤਰੇ ਦਾ ਸਾਢੇ ੧੩×੧੨ ਇੰਚ ਸਤਰਾਂ ੧੬ ।

੫. **ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ**—ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਰੰਗੀਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਕਾਬੁਲ ਵਾਲੇ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੬. **ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ**—ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਰੰਗੀਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਜਿੰਦਾਂ) ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਅਮੀਰ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਕਾਬੁਲ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਰਾਜਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਖਾਨ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਰ ਕੁਝ ਮਸਜਿਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੭. **ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ**—ਫਰੇਮ ਵਿਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ (ਕਾਬੁਲ) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਕਬਰ ਖਾਨ, ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੮. **ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ**—ਫਰੇਮ ਵਿਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਨ, ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ ਮੂਲਤਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ । * * *

੪. ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ(ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ)

੧. ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਤਰੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਸਾਢੇ ੭੫ ਸੌ ਵਾ ੭ ਇੰਚ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੧੫ ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਇਕੋ ਹਥ ਦੀ ਹੈ। ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੯੭੧ ਹਨ। ਭੋਗ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ੯੭੧ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੀਆਂ ੧੦ ਸਤਰਾਂ ਤਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਅੰਤਲੇ ੮ ਪੱਤਰਿਆਂ ਪੂਰ ਪੋਥੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਾਏ।

੨. ਤਸਵੀਰ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਵਾ ਰਹੇ ਦਸੇ ਹਨ। ਸਾਈਜ਼ ਸਾਢੇ ੨੩੫ ਸੌ ਵਾ ੧੭ ਇੰਚ ਚੌਕਾਠ ਸਮੇਤ ਹੈ। ਥੱਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਅਮਲ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤ੍ਰੀ ਰੈਣਿ ਵਾਲਾ ਮੁਕਤਸਰ ਸਨਾਤਨ ਵਾਸੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਸਾਖ ਤ੍ਰੀਕ ੧੫ ਸੰਮਤ ੧੯੬੯”

੩. ਸ਼ੀਸ਼ਾ—ਜੋ ਤਿੰਨ ਫਰਦਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਕਾਠ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ। ਸਾਈਜ਼ ੧੦੫ ਇੰਚ ਹੈ, ਪਰ ਚੌਕਾਠ ਸਮੇਤ ੧੮੫ ਇੰਚ ਹੈ, ਤੇ ਭਿੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫਰਦਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ ਇਸ ਦੇ ਬਰੋਬਰ ਹਨ। ਉਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬਚਨ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਕਵੇ ਨਾਲ ਵਿੰਗਾ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੪. ਤੇਗ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ—ਲੰਬਾਈ ਤਿੰਨ ਗਿੱਠ, ਚਾਰ ਉਂਗਲ (ਚੋ ਫੁਟ, ਪ ਸਹੀ ੭ ਬਟਾ ੮ ਇੰਚ), ਚੌੜਾਈ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਉਂਗਲ (ਢਾਈ ਇੰਚ), ਮੁਠ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਤੜੀਦਾਰ, ਮੁਲੰਮਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ) ਪੌਣੇ ਸਤ ਇੰਚ, ਪਕੜ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ, ਤੋਲ ਡੇਢ ਸੇਰ ਸੜ ਤੋਲੇ। ਮੁਠ ਦੇ ਲਾਗੇ ਫਲ

ਉੱਤੇ ਧਾਰ ਵਲ 'ਸੁਰਿੰਦਰ ਆਹਨਗਰ' ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੫. ਸਿਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ—

ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਫੁਟ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਇੰਚ ਚੌੜਾਈ ੧ ਸਹੀ ਤਿੰਨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ, ਮੁਠ ਪੌਣੇ ਅੱਠ ਇੰਚ, ਪਕੜ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ, ਫਲ ਦਾ ਜ਼ਾਵੀਆ ੩੫-੪੦ ਡਿਗਰੀ, ਤੌਲ ਸਵਾ ਸੇਰ ਤਿੰਨ ਤੋਲੇ।

੬. ਖੜਗ ਈਰਾਨੀ—ਇਹ ਗੋਲੀਆ ਫੌਲਾਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਠ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦੀ ਪੁਰ ਕੰਮ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਘਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਫੁਟ ਪੌਣੇ ਨੌਂ ਇੰਚ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ੧ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਦ ਉਹ ਇਹ ਖੜਗ ਗੁ: ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਗਏ ਸਨ।

੭. ਬੰਦੂਕ (ਰਾਮਜੰਗਾ)—ਨਾਲੀ ਤਿੰਨ ਖਾਲੀ ਤੇ ਟੋਪੀਦਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਦੋ ਫੁਟ ਪੌਣੇ ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਚ ਲੰਮੀ। ਕੁੰਦਾ ਦੋ ਫੁਟ ਸਾਢੇ ੧੦ ਇੰਚ ਹੈ। ਕੋਠੀ ਉਤਲੀ ਮੱਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਵਲ ੧੭੭੮ (ਸੰਮਤ) ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਰੁ ਕੋਠੀ ਉੱਪਰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਭਰਿਆ ਹੈ:—

“ਜਯੰਤੀ ਮੰਗਲਾ ਕਾਲੀ ਭਦ੍ਰਕਾ—ਲੀਕਪਾਲਿਨੀ ਦੁਰਗਾ
ਸੀਮਾਲ ॥੩॥ ਸੁਧਾਨ ਮੋਸਜਤੇ”

ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਇਹ ਰਾਮਜੰਗਾ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਬਿਰਾਜਣ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਡੱਲੇ ਦੇ ਚਾਕਰ ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪਟਖਣ ਦਾ ਚਲਿਤ ਰਚਿਆ ਸੀ।

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ, ਜੋ ਚੌਧਰੀ ਡਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਈ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ੨੮ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੦ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ।

(ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)

(੧੯)

- (੧) ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ।
- (੨) ਇਕ ਅੰਗਰਖਾ—ਤੰਗ ਬਾਹਾਂ, ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤਿੰਨ ਗਿੱਠਾਂ, ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ ਚਾਰ ਗਿੱਠਾਂ ਦਸ ਉਂਗਲਾਂ, ਕੱਪੜਾ ਖੱਦਰ, ਦੋਹਰਾ; ਤਣੀਆਂ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ।
- (੩) ਇਕ ਦਸਤਾਰ ਮਲਮਲ, ਨਸਵਾਰੀ ।
- (੪) ਇਕ ਪਜ਼ਾਮਾ—ਲੰਬਾਈ ਚਾਰ ਗਿੱਠਾਂ ਅੱਠ ਉਂਗਲਾਂ, ਮੋਹਰੀ ਚੌਦਾਂ ਉਂਗਲ; ਰੰਗ ਸੁਰਖ, ਲਕੀਰਾਂ ਚਿਟੀਆਂ; ਕਪੜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਚੂੜੀਆ; ਮੋਹਰੀ ਪਰ ਹਰੀ ਕੋਰ; ਘੋਰਾ ਤਿੰਨ ਗਜ਼; ਆਸਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਪੜੇ ਦੀ ਕੰਨੀ ।
- (੫) ਇਕ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ, ਲੱਠਾ ਗਫ ।
- (੬) ਇਕ ਪਾਜ਼ਾਮਾ ਖੱਦਰ—ਪੰਜ ਗਿੱਠ ਲੰਬਾ, ਆਸਨ ੧ ਗਿੱਠ ੩ ਉਂਗਲ (ਛੇ ਗਿਰਾਂ); ਮੋਹਰੀ ਬਾਰਾਂ ਉਂਗਲਾਂ (ਢਾਈ ਗਿਰਾਂ) । ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਦਸ ਉਂਗਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਇਕ ਟਾਕੀ ਸਤ ਉਂਗਲ ਲੰਬੀ ਛੇ ਉਂਗਲ ਚੌੜੀ ।
- (੭) ਅੰਗਰਖਾ (ਅੰਦਰਲਾ)—ਬਾਜ਼ੂ ਮੋਹਰੀ ੧੬ ਉਂਗਲ, ਬਾਜ਼ੂ ਲੰਬਾਈ ਤਿੰਨ ਗਿੱਠ ਤਿੰਨ ਉਂਗਲ (੧੨ ਗਿਰਾਂ), ਅੰਗਰਖੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੪ ਗਿੱਠ ਛੇ ਉਂਗਲ (੧੮ ਗਿਰਾਂ) ।
- (੮) ਡੋਰੀ ਬਾਜ਼ ਦੀ, ਲਾਲ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਡੋਡੀਆਂ ।

* * * *

੫. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹਿੰਦ ।

ਪਟਿਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਟੇ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹਨ—

- (੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ੬ ਜੇਠ ੧੮੭੪ ਬਿਕਰਮੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਕਿ ਰੀਹਾਨ ਪਿੰਡ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸੀ ੧੮੦੪ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਰਬੱੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਮਹੰਤ (ਚੜਤ ਸਿੰਘ) ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ।
- (੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਮਿਤੀ ੨੧ ਹਾੜ ੧੮੯੮ ਬਿ: ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਾਰੀਰ

(੨੦)

ਧਰਮ ਅਰਥ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤੇ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਕੁਲ ਪਟਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੬੬ ਹੈ ।

* * * *

੬. ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੁੰਘਰਾਨਾ

ਤਸੀਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਨਾ

(੧) ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੋੜੇ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ--

ਸਾਈਜ਼ ੧੦x ਪੌਣੇ ੪ ਇੰਚ ਹੈ । ਇਹ ਘੁੜਾਣੀ ਵਾਲੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ।

* * * *

੭. ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਫੱਫੜੇ ਭਾਈਕੇ,

ਤਸੀਲ ਮਾਨਸਾ ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ

(੧) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ--

ਜਿਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ:-- (ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ)

ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਸੰਗਤਿ ਸਹਲੰਗ ਫਫੜਿਆ ਕਾ

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ:--) ੧ ਗੁਰੂ ਜੀ

ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਨੇ ਸੰਗਤਿ ਕਾਰ ਦੇਣੀ

ਤੁਸਾੜਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ

(ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:--) ੧ੳ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ॥

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ

ਗੁਰਦਾਸ ਭਗਤੇ ਫਫੜੇ ਕਾ ਸਹਲੰਗ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ

ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਉਰੈਗਾ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਹਜੂਰ ਆਇਆ

ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਾਰ ਸੰਗਤਿ ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ

ਹੈ ਨਿਹਾਲ ਹੋਏ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖੇ ੨੭ ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਸ਼ਤਰਾਂ ੫

(੨) **ਚੋਲ੍ਹਾ ਸਾਦਾ ਸੂਤੀ ਚਿੱਟਾ**--ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਬਾਜ਼ੂ	੪੮ ਇੰਚ
ਲੰਬਾਈ	੫੭ ਇੰਚ
ਤੀਰਾ ਸਾਢੇ	੧੭ ਇੰਚ
ਕਮਰ	੪੧ ਇੰਚ
ਘੇਰਾ ਬਲਿਉਂ ਸਵਾ	੨੨ ਫੁਟ
ਕਲਾਈ ਸਵਾ	੫ ਇੰਚ
ਛਾਤੀ ਚੁਬਗਲੇ ਤੋਂ	੨੫ ਇੰਚ

(੩) **ਚੋਲ੍ਹਾ ਛੀਟ ਦਾ ਸੂਤੀ ਦੋਹਰਾ**--ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਿੱਟਾ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ ਤੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਛੀਟ ਕਾਲੀ ਬੂਟੀ ਦੀ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਸਾਈਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਬਾਜ਼ੂ	੫੦ ਇੰਚ
ਤੀਰਾ	੧੯ ਇੰਚ
ਕਮਰ	੪੦ ਇੰਚ
ਘੇਰਾ	ਪੌਣੇ ੧੯ ਫੁਟ
ਚੁਬਗਲੇ ਤੋਂ ਛਾਤੀ	੨੫ ਇੰਚ

(੪) **ਪਜਾਮਾ ਕਕੜੈਲ (ਚਮੜੇ) ਦਾ**--ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੌਂਹ ਧਾਰੀਦਾਰ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਾਲ ਤੇ ਧਾਰੀ ਚਿੱਟੀ ਹੈ ਇਹ ਪਜਾਮਾ ਸਿਆਲੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸਮੇਂ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਾਈਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਲੰਬਾਈ	੪੩ ਇੰਚ ਸਣੇ ਨੌਂਹ
ਘੇਰਾ	੩੦ ਇੰਚ
ਗਦ	੧੫ ਇੰਚ
ਮੁਹਰੀ	੭ ਇੰਚ

(੫) **ਜੋੜਾ ਖੱਲ (ਨਰੀ) ਦਾ**--ਸਾਈਜ਼ ੧੧Xਸਾਢੇ ੪ ਇੰਚ

* * * * *

ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਦੀ ਬੰਸ ਸਬੰਧੀ

ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ:-

“ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਫੱਫੜਿਆਂ (ਤਸੀਲ ਮਾਨਸਾ-ਪੈਪਸੂ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਮਹਿਰ ਮੀਆਂ ਸਿੱਧੂ ਜੱਟ ਅਲਦਿੱਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਸਖੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਬਹਿਲੋ ਬਾਲਗ ਹੋਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਏ ਪੰਜਾਵਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਤੇ ਸਰਧਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਨਾਨੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਇਆ।

ਭਾਈ ਭਗਤੇ ਨੇ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਤਾਣ ਭੂਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਪੁਰ ਹੁਕਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੂਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੂਹ ਲਵਾਇਆ ਤੇ ‘ਭਗਤਾ’ ਪਿੰਡ ਬੱਧਾ। ਜੋ ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਵਿਚ ਹੈ।

ਭਾਈ ਭਗਤੇ ਦੇ ਘਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਤਾਰਾ, ਭਾਰਾ, ਮਿਹਰਾ ਤੇ ਬਖਤਾ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮਾਖੋਵਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬ-ਰਟਨ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਖੂਹ ਲਵਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਕੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਛੱਡ ਗਏ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕੀਤੀ, ਖੂਹ ਲਵਾਇਆ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਭਾਰੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੁੱਨੋ ਕੋਟ, ਭਾਈ ਮਿਹਰੇ ਦੀ ਸੇਲਬਰਾਹ ਤੇ ਭਾਈ ਬਖਤੇ ਦੀ ਬੰਬੀਹੇ ਪਿੰਡ ਵਸਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਦਸਮੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸਮੇਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ, ਤੇ ਵੈਸਾਖ ੧੭੫੬ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਖਸ਼ਿਆ (ਜਿਸਦਾ ਪਾਠ ਉੱਤੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ)।

“ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕਟਾਰ, ਇਕ ਜੋੜਾ ਚਰਨਦਾਸੀ (ਜੁੱਤੀ), ਇਕ ਪਾਜਾਮਾ ਕਕੜੇਲ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਖੱਲ ਦਾ, ਦੋ ਚੋਗੇ ਸੂਤੀ (ਇਕ ਇਕਹਰਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਇਕ ਛੀਂਟ ਦਾ) ਭੀ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ। (ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ੨੦੦੬ ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਸਮੇ, ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨਾਲ ਕਿਲੋ ਮੁਬਾਰਕ ਅੰਦਰ ਹੋਈ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈਆਂ)।

“ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਸੈਣਾ ਜੀ ਸਨ।

ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਵੰਸ ਐਉਂ ਚਲਦੀ ਆਈ:— ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਦਾ ਦਇਆ ਚੰਦ, ਦਇਆ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਕੋਇਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚਾਰ ਪੁਤਰ ਹੋਏ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ—ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੌਧ ਸਿੰਘ—ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾਪਤਿ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਪੇਕੇ ਭਿੱਖੀ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਗਤੀ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਭਾਈ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਸੀਲ ਸਿਰੰਦ ਵਿਚ ਮਲਕੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ।

ਭਾਈ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂਗਲ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਹੋਏ। ਅਰੁ ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਟੁਰੀ ਆਈ:—

ਭਾਈ ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਮੌਜੂਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ); ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ੧੯੪੭ ਮਿਤੀ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਦਸਮੀ ਦਾ ਹੈ। ਅਗਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਤੱਗ-ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ; ਸਿਰਫ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੬੬੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਤੇ ਭਾਈ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੯੯੨ ਮਿਤੀ ਮੱਘਰੋਂ ੫ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਰੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਲਿਖਤੀ ਮਸਾਲਾ ਬਥੇਰਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਫਫੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਨਰਿੰਦਰਪੁਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਉਥੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਬੰਨੇ ਦੇ ਕੁ ਮੀਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ—ਇਹ ਬਿਆਨ 'ਪਟਿਆਲਾ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ' ਦੇ ਮੌਕੇ
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਗੁ: ਇੰ:) ਪਾਸ
ਲਿਖਵਾਇਆ ।

* * * *

੮. ਭਾ: ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਨੰਗਲ, ਜ਼ਿ: ਫਰੀਦਕੋਟ

(੧) ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ—ਜਿਸ ਦੇ

ਉਤੇ ਬੂਟੀਦਾਰ ਬਨਾਤ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਤੇ ਅੰਦਰ ਚਮੜਾ ਲੱਗਾ ਹੈ । ਮਾਪ
ਪੌਣੇ ਦਸ ਤੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਹੈ ।

(੨) ਬਾਟਾ--ਜੋ ਸੱਤ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ
ਜਾਪਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਜਲ ਛਕਣ ਤੇ ਉਤਲਾ ਜੋੜਾ
ਛੁਹਾਣ ਨਾਲ ਹੰਜੀਰਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਦਸੀਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਨੀਲਾ ਚੋਲਾ--ਨੀਲੀ ਰੰਗੀ ਸੂਤੀ ਟਵਿਲ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਹਨ ।
ਇਹ ਉਸ ਚੋਲੇ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਜੋ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ
ਨੇ ਉਚ ਦੇ ਪੀਰ ਬਨਣ ਸਮੇਂ ਅੰਗ ਲਾਇਆ ਸੀ ।

(੪) ਮੋਹਰ ਦਾ ਚਿਨ੍ਹ--ਜੋ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਾਕੇ ਚੌਕਾਠ
ਵਿੱਚ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੱਸਦੇ ਨਿ:- ਇਹ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ
ਨੇ ਹਥੀਂ ਲਾਕੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ । ਮੋਹਰ ਦੇ
ਅੱਖਰ ਇਹ ਹਨ:-

‘ਦੇਗ ਤੇਗੋ ਫਤਹਿ ਨੁੱਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ ।

ਯਾਫਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ”

ਅਸਲ ਚਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ
ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਕਿ:-ਭਾਈ ਲਾਲ
ਚੰਦ ਜੀ ਬੂੜੀਆ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਹਿਲ
ਖੱਤਰੀ ਸਨ ਤੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮਾਖੋਵਾਲ
ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਪਾਂਵਟੇ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਏ । ਭੰਗਾਣੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ
ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ । ਫਿਰ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ

ਲੈਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਿ ਬੁੜੀਏ ਆ ਗਏ । ਜਿਸ ਵਕਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਟ-ਕਪੂਰੇ ਲਾਗਲੇ ਢਿੱਲਵਾਂ ਮੁਕਾਮ ਪੁਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ । ਇਸ ਮੌਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੀਲਾ ਬਾਣਾ ਲਾਹਕੇ ਪਾੜਿਆ; ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੀਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਭ ਲਈਆਂ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਇਕ ਸੱਤ-ਧਾਤਾ ਬਾਟਾ ਸੀ, ਉਹ ਭੀ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਇਨਾਇਤ ਫਰਮਾਇਆ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਸਾਥੋਂ ਕੋਈ ਖੋਹ ਨਾ ਲਏ ! ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ:—“ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਵੰਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਕੋਈ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ !” ਨਾਲੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ “ਇਸ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਜਲ) ਛਕਣ ਤੇ ਜੋੜਾ ਛੁਹਾਣ ਨਾਲ ਹੰਜੀਰਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ।”

ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੁਰ-ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੰਗਲ ਪਿੰਡ ਆ ਵਸੇ । ਅਰੁ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੰਦਰੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਭੀ ਖ਼ਲਾਸੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਰਹੇ । ਹੁਣ ਵੀ ਹੰਜੀਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀ ਨਿਚੰਦੇ ਐਤਵਾਰ ਬਾਟੇ ਦਾ ਜਲ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਪੁਰ-ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਬੱਦ-ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ ਤੋਂ ਬੱਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ:—ਭਾਈ ਬੰਦਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ; ਉਸਤੋਂ ਬੱਦ ਮੌਜੂਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ।

(ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਪਰ ਦਿੱਤਾ ਬਿਆਨ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ, ੩੪ਵੀਂ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੇਲੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸਮੇਂ—ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ੨੧ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ੬ ਨਵੰਬਰ ੧੯੪੯ ਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ—ਲਿਖਿਆ) । * * *

(੨੬)

੯. ਪਿੰਡ ਭਾਈ ਰੂਪਾ-ਜ਼ਿਲਾ ਫੂਲ

(ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ)

(੧) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ:-)

੧ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ।

* . . . ਸੁਖੀਆ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਤੁਸਾ ਹਜੂਰ ਆਵਣਾ
... ਘਰ ਅਸਾਡਾ ਹੈ
੧ ਉਂਟ ਭੇਜਣਾ,

(ਲਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:-) ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੰਉ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਸੁਖੀਆ ਸਰਬਤ
ਸੰਗਤਿ ਰੂਪੇ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ
ਜਨਮ ਸਉਰੈਗਾ ਅਸਵਾਰ ਪਿਆਦੇ ਬੰਦੂਕੀ ਜਮੀਅਤਿ
ਲੈਕੈ ਤੁਸਾ ਆਵਣਾ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤੁ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਆਵਗੁ
ਸੋ ਨਿਹਾਲੁ ਹੋਗੁ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦੇ ਹ। ਸ਼ਿਤਾਬੀ ਆਵਣਾ
ਗੁਰੂ ਸੰਗਤਿ ਕੀ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੈਗਾ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤਿ ਕੇ
ਸਤ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਕਰੈਗਾ ਸੰਗਤਿ ਨਿਹਾਲ ਹੋਈ ।

ਲੇ ਆਵਣਾ ਤੁਸਾਂ ਜਰੂਰ ਆਵਣਾ
ਉਂਟ ਭੇਜਣਾ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਤਰਾਂ ੧੦
ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦਾ ਘਰ ਮੇਰਾ ਹੈ

ਨੋਟ:-ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਉਤਲਾ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਕੁਝਕੁ ਹਿੱਸਾ ਭੁਰ
ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਜਾਂਦੀ
ਦਹੀ ਹੈ । ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ
(ਮੁਅੱਜ਼ਮ) ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਦ ਦੇਸ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ

*ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਕਾਗਜ਼ ਇਕ ਉਗਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭੁਰ ਗਿਆ ਹੈ,
ਜਿਸ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚੋਂ “ਭਾਇ” ਤੇ ਦੂਜੀ ਚੋਂ “ਰੂਪੇ ਦਾ”
ਅੱਖਰ ਜ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । (ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ)

(੨੭)

(ਭਾਈ ਤਿਲੋਕਾ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ) ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੨) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਮ—

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ:—)

ਭਾਈ ਮੇਹਰ ਚੰਦਾ ਤੁਸਾਂ ਆਵਣਾ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਪਰ
ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਹਰਤਰਹਿ ਦੀ ਮੁਹਾਫਜ਼ਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰ
ਨਾਲ ਹੈ।

(ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:—)

ੴ ਗੁਰੂ ਸਤਿ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੰਉ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾ
ਈ ਮਿਹਰ ਚੰਦੁ ਤੁਸਾਂ ਆਵਣਾ
ਰਹਣਾ ਨਾਹੀ ਤੇਰੇ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ
ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਹਰਤਰਹਿ ਦੀ ਮੁਹਾ-
ਫਜ਼ਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੈ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਹੈ

(੩) ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ (ਰੁੱਕਾ) ਜਗਨਾਥ ਮਸੰਦ ਦੇ ਨਾਮ—

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ :—)

ਜਗਨਾਥ ਮਸੰਦ ਹ

ਤੁਸਾ ਚਰਨ ਦੇਣੇ ਚਦਰਮੁਖ (?)

- ੴ ਬਲਦ ਮਹੀਂ ਗਾਈਂ ਸਰਕਾਰ
- ੴ ਘੋੜੇ ਘੋੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਖਚਰੀ
- ੴ ਲਸਕਰ ਦੇ ਬਲਦ ਗਾਈ ਮਹੀਂ
- ੴ ਸਿਖਾ ਸਭਨਾ ਦੇ ਚਾਰਣੇ
- ੴ ਛੇੜ ਵਾਲਾ ਦੇ ਚਾਰਣੇ
- ੴ ਆਪ ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰਣੇ
- ੴ ਭਾੜੀਆਂ ਦਾ ਭਾੜਾ ਜੋ ਆਣੇ

(੪) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ:—) —†

.....

੧ ਗੁਰੂ

੪ ਬਲਦ ਭੇਜਣਾ

(ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:—)

੧੯ ਸਿਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਸਰਬਤਿ ਸੰਗਤਿ ਬੈਤਾੜਾ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ
 ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖਦਿਆਂ ਭੇਜਣੀ
 ੧ ਬੈਲੁ ਹਛਾ ਇਕੁ ਭਾਈ ਬਿਰਾਜੁ ਸਿੰਘੁ ੧ ਬੈਲੁ ਹਛਾ ਭਾਈ ਬੁਝਾਕੀ ਸਿੰਘੁ ੧ ਬੈਲੁ
 ਹਛਾ ਇਕੁ ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘੁ ੧ ਬੈਲੁ ਹਛਾ ਇਕੁ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘੁ ਰੂਪੇ ਕਾ ਸਰਬਤਿ
 ਸੰਗਤਿ ਬੈਰਾੜਾਂ ਕੀ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ ਵਸਤੀ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ੪ ਬੈਲੁ ਹਛੇ ਬਹਿ-
 -ਲਾ ਨੇ ਭੇਜਣੇ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਮੇਰੇ ਤੁਸਾ ਉਪਰਿ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਅਸਾ ਦਖਣ
 ਨੇ ਕੂਚੁ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨਿ ਸਿਖ ਸਾਡੇ ਨਾਲਿ ਚਲਣਾ ਹੋਇ ਤਿਨਿ ਹੁਕਮੁ ਦੇਖ
 -ਦਿਆ ਹਜ਼ੂਰਿ ਆਵਣਾ ਮੇਰੇ ਤੁਸਾ ਉਪਰਿ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੁਸਾਡੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਸਾ
 -ਡੀ ਰਖੈਗਾ । ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਮਿਤੀ ਕਤਕੋ ੨੦ ਸਤਰਾ ੯

(੫) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ—

(ਮੋਹਰ ਗੋਲ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ:—)
 ਦੇਗ ਤੇਗੋ ਫਤਹਿ ਨੁਸਰਤ ਬੰਦਰੰਗ
 ਯਾਫਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ੴ ਫੜੈ ਦਰਸਨ ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਆਗਿਆ
 ਹੈ ॥ ਭਾਈ ਧਰਮਸਿੰਘੁ ਭਾਈ ਪਰਮਸਿੰਘੁ ॥ ਭਾਈ
 ਦਾਨ ਸਿੰਘੁ ॥ ਸੰਗੋਸਿੰਘੁ ॥ ਵਾਸੀ ਰੂਪੇ ਕੇ ॥ ਸਰ-
 -ਬਤਰਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀਉ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ॥ ਗੁਰੂ ਰ-
 -ਖੈਗਾ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਉਰੈਗਾ ॥
 ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਈ ਪੰਜੇ ਹਥਿਆਰ ਬਧਿ
 ਆਵਣਾ ॥ ਜੋ ਸਿਖ ਆਵੈਗਾ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਹੋ-
 -ਵੈਗਾ ਸੰਗਤਿ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋਵੈਗੇ ॥ ਨਿਹਾਲੁ
 ਹੋਏ

(੬) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦਾ—

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ:—)

ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ
 ਸਰਬਤਿ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ

(ਲਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:—) ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ
 ਸਿਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਦੁਨਾ ਭਾਈ ਬਿਗਹਾ ਮਲ ਭਾ
 ਈ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮੇ ਕੇ ਸਰਬਤਿ ਕਬੀਲਾ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਗੁ-
 -ਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰਣਾ ੨੧) ਰੁਪਯੇ ਤੁਸਾ-
 -ਡੇ ਸੂਰੇ ਮੇਵੜੇ ਕੀ ਮਾਰਫਤਿ ਹਜੂਰ ਪਹੁਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ
 ਅਜੇ ਕਾਰਭੇਟ ਸੁਖ ਮਨਤ ਦਸਉਧ ਚਲੀਹਾ ਗੋਲਕ ਜੋ ਸ੍ਰੀ
 ਗੁਰੂ ਜੀਕੇ ਨਮਿਤ ਕੀ ਕਉਡੀ ਦਮੜੀ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ
 ਕੈ ਮੇਵੜੇ ਜੀ ਮਾਰਫਤਿ ਹਜੂਰ ਭੇਜਣੀ ਨਿਹਾਲ ਹੋਵਹੁਗੇ ਤੁਸਾ-
 -ਡੀ ਖਟੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਰਕਤਿ ਪਾਵੈਗਾ ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤਫ-
 -ਰਸੰਦ ਹੋਹੁ ਤੁਸਾਂ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਸਿਖਾ ਪੁਤਾ ਦੀ
 ਸੇਵਾ ਕੀ ਵੇਲਾ ਹੈ ਲੋਚਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਹੁਗੇ ਤੁਸਾਡਾ ਭਲਾ ਹੋਵੈਗਾ
 ਸੰਮਤ ੧੭੮੫ ਮਿਤੀ ਅਸੂਓ ੧੩ ਸਤਰਾਂ ੧੧

ਨੋਟ:—ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ: ੧ ਤੇ ੬ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਚੌਕਾਠ ਵਿਚ ਅਤੇ
 ੩, ੪ ਤੇ ੫ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਚੌਕਾਠ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

੧੦. ਜਥੇਦਾਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਘੁੜਾਨੀ ਕਲਾਂ

ਤਸੀਲ ਪਾਇਲ ਜ਼ਿਲਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਬਵੰਜਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਕਰਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਆਏ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਘੁੜਾਨੀ ਕਲਾਂ ਬਿਤਾਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਤਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ।

(੧) ਚੋਲ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ—

ਲੰਬਾਈ	੫੭ ਇੰਚ
ਬਾਂਹ	੨੮ ਇੰਚ
ਕਮਰ	੨੫ ਇੰਚ
ਛਾਤੀ (ਚੁਬਗਲੇ ਤੋਂ ਚੁੜਾਈ)	੩੬ ਇੰਚ
ਤੀਰਾ (ਮੋਰ)	੨੨ ਇੰਚ
ਕਲਾਈ	ਸਾਢੇ ੭ ਇੰਚ
ਮੋਢਾ	੧੨ ਇੰਚ
ਘੇਰਾ ਬੱਲਿਓਂ	੧੫੫ ਫੁਟ

(੨) ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ—ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗੁੰਝੀ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਭੀ ਹੈ । ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੩੨੬ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਬਾਣੀ ਪੱਤਰਾ ੧ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ੩੨੪ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਖ਼ਾਲੀ ਪਏ ਹਨ । ਤਤਕਰਾ ਡੇਢ ਪੱਤਰੇ ਪਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ । 'ਜਪੁ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਪੰਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਵੇਲ ਬੂਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬਾਣੀ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪੱਤਰਾ ੬੩ ਤੇ ੬੪ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਇਹ ਪੱਤਰੇ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਤੇ 'ਸਿਧਗੋਸਟ' ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਹਨ । ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਿਕਲੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ।

ਪੱਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ੭xਸਾਢੇ ੪ ਇੰਚ ਹੈ, ਤੇ ਹਰ ਪੰਨੇ (ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ) ਪੁਰ ੧੧ ਸਤਰਾਂ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਇਕੋ ਹੱਥ, ਕਲਮ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਹੈ ।

(੩) ਚਰਨ ਦਾਸੀ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ—ਜੋ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਪੱਥੋਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਅੰਦਰ ਚਮੜਾ ਅਰੁ ਬਾਹਰ ਕਾਢਵਾਂ ਕਪੜਾ ਜ਼ਰੀਦਾਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

* * * *

੧੧. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੜੂਆਂ

ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਪਟਿਆਲਾ)

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ—ਪਹਿਲੇ ਅਠਾਈ ਪੱਤਰਿਆਂ ਪੁਰ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਪੁਰ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਜੋ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਅੱਧ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ । ਪੰਨੇ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਅਗੇ ਦਰਜ ਹਨ । ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: “ਸੰਮਤੁ ੧੯੦) ੬) ਅਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਗੂਜਰੀ ਵਾਸਤੇ ਨਰਾਇਣੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਵਾਇਆ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਗਰ ਵਿਚਿ ਲਿਖਾਈ ਸਾਡੇ ਪਹੁਚੇ ਨਬੇ ੯੦) ਰੁਪਈਏ ਹਰੀ ਸਿੰਘੇ, ਬਾਕੀ ਆਨ ਕੇ ਮੈਂ ਲੈਨਾਂ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਾਪ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਦੇ-ਬਦੇ ਲੈ ਲਿਆ-ਮਹੰਤ ਗੂਜਰਾ” (ਘਜ਼ਾਇਆ ਹੈ)

ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਸ ਪਰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾ—ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਅੰਕ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪੱਤਰਿਆਂ ਪਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ । ਤੀਜੇ ਪਰ ਅੰਕ ੩ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅੰਕ ਸਿਧੇ ਪਾਸੇ ਲਾਏ ਹਨ । ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੯੭੧ ਹਨ । ੯੭੦ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ੧੩ਵੀਂ ਸਤਰ ਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ

(੩੨)

ਹੈ, ਜੋ ੯੭੧ ਪੱਤਰੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ਸਮਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਕ ॥੧੧॥ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬਾਦ

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ”

ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਜਿੱਥੋਂ ਰਾਗ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕੋਰਾ ਵਰਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਜੁੜ ਨਾ ਜਾਏ । ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਸਿਧੇ ਬੰਨੇ ਉਤਲੀ ਨੁਕਰ ਪੁਰ ਲਾਏ ਹਨ ਤੇ ਦੁਆਲੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਫੁੱਲ ਬਣਾਏ ਹਨ ।

ਸਾਈਜ਼ ਪੱਤਰਾ ਸਾਢੇ ੨੩Xਸਾਢੇ ੨੨ ਇੰਚ ਹੈ । ਹਰ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ੧੮ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ।

ਨੋਟ:-ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਬੀੜ ਹੁਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਆਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਬਾਗੜੀਆਂ ਆ ਗਈ ਹੈ ।

੧੨. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਗੜੀਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਨਾ

ਸ਼ਸਤਰ ਆਦਿ

(੧) **ਕੜਛਾ ਪਿੱਤਲ ਦਾ**—ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਦੋ ਇੰਚ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਡੰਡੀ ਦੋ ਛੁੱਟ ਲੰਮੀ । ਇਹ ਕੜਛਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ।

(੨) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਫਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਛੁੱਟ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸਵਾ ਇੰਚ । ਮੁੱਠ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿੰਘ-ਮੁਖ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਪੁਰ ਮੁੱਠ ਵਲ ਨੂੰ ਚੌੜੇ ਦੋ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ:—“ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਸ੦੦੧੬.. ਮੇ ਜਨਮੇ ਅਰੁ ਸ੦੦੧੬੬ ਗਦੀਨਸ਼ਾਨ ਹੂਏ ਏ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਥਾ ਗੁਰੂ ਮੁਦਤਾਂ ਤਕ ਅਜਮਾਬਾਦ ਮੇਂ ਰਹੇ ਆਖਰਕਾਰ ਹੁਕਮ ਆਲਮਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ੦੦੧੬੬੩ ਮੇਂ ਮੁਕਾਮ ਦੇਹਲੀ ਮੇਂ ਸਮਾਣੇ” । ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸੁਖਇੰਦ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਮੀ ।

(੩) **ਕੱਤੀ ਲੰਬੀ**—ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਦੋ ਛੁੱਟ ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਇੰਚ ਤੇ

(੩੩)

ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ਤਿੰਨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਮੁੱਠਾ ਖੰਡਾ ਫੈਸ਼ਨ ਤੜੀਦਾਰ ਤੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਹੈ।

(੪) **ਕੱਤੀ ਇਕ ਧਾਰੀ**—ਫਲ ਦੋ ਫੁੱਟ ਸਾਢੇ ੪ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ਤਿੰਨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜਾ; ਮੁੱਠਾ ਤੋਤਾ-ਮੁੱਖ ਤੜੀਦਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾ, ਜਿਸ ਪੁਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੌਣੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਬਾ।

(੫) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼**—ਦਸਤਾ ਸੰਗਿ ਯਸ਼ਬ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਲੰਮਾ, ਫਲ ਪੌਣੇ ਨੌਂ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ੨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜਾ।

(੬) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼**—ਮੁੱਠ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ਸੰਗਿਯਸ਼ਬ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁਖੀਆਂ ਅੰਦਰ ਦਸ ਲਾਲ ਨਗ ਜੜੇ ਹਨ। ਫਲ ਪੌਣੇ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਮਾ, ਮੁੱਠੋਂ $੧ \frac{੧}{੧੦}$ ਇੰਚ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ $੯/੧੦$ ਚੌੜਾ ਹੈ।

(੭) **ਪੇਸ਼ਕਬਜ਼ (ਜੰਭੂਆ)**—ਦਸਤਾ ਸੰਗਿ ਯਸ਼ਬ, ਘੋੜ-ਮੁਖਾ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਇੰਚ, ਫਲ $੯ \frac{੮}{੧੦}$ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ $੧ \frac{੧}{੧੦}$ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ।

(ਨੋਟ:—੩ ਤੋਂ ੭ ਅੰਕ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ)।

(੮) **ਲੋਹ**—ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚਾਰ ਇੰਚ ਚੌੜੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚੰਦੀ ਗਿਰਦੇ ਚਾਰ ਘੋਰ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ

(੧) **ਜਾਪੁ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਪਾ: ੧੦**, ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਹਕਾਇਤਾਂ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਫਾਰਸੀ;—ਲਿਖਤੀ, ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਲਿਖਤ ਦਾ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ।

(੨) **ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ**—ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਜੋ ਭਾਈ

ਨਰਾਇਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪੰਡਿਤ ਦਯਾ ਰਾਮ ਕੋਲ ਤੋਤਾ ਸਪੁਤਰ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੋਤਾ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੨੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਈ।

- (੩) **ਬਿਜਯ ਬਿਨੋਦ**—ਕ੍ਰਿਤ ਗਵਾਲ ਕਵੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਿ ਸੰ: ੧੯੨੧ ਸਾਵਨ ਵਦੀ ੨੧। ਪੱਤਰੇ ੮੪, ਸਾਈਜ਼ ੯॥X੬॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੪। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹੀ ਜੱਲੂ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਸਤੋੜ ਤੇ ਹਾਲ ਹੈ।
- (੪) **ਗਯਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ।
- (੫) **ਸਾਲਿਹੋਤਰ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਤੇ ਇਲਾਜ ਸਬੰਧੀ।
- (੬) **ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪਦ ਪ੍ਰਯਾਜ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਜੀ**—ਲਿਖਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਪੱਤਰੇ ੨੦੩, ਸਾਈਜ਼ ੧੪Xਸਵਾ ੧੨ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੮।
- (੭) **ਰਤਨ ਹਜ਼ਾਰਾ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ।
- (੮) **ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ**—(ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ) ਲਿਖਤ, ਮਿਤੀ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ੧੦, ਸੰਮਤ ੧੭੮੧, ਪੱਤਰੇ ੨੧੨, ਸਾਈਜ਼ ੧੨X੯ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੭। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਭੀ ਹਨ।
- (੯) **ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ**—ਫ਼ਾਰਸੀ; ਤਿੰਨੇ ਦਫਤ੍ਰ, ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੋਲ ਤੋਤਾ ਪੁੱਤਰ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਦਾਸ ਤੋਤਾ; ਪੂਰਨ ਹੋਈ ੧੯੦੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ। ੧੯੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਰਾਇਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- (੧੦) **ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ, ਮਦਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ** ਤੇ ਤਾਰੀਖ ਬਾਗੜੀਆ ਵਗੈਰਾ—ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ।
- (੧੧) **ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ**—ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ।

ਚਿਤ੍ਰ:-

- (੧੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ।
- (੧੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ।
- (੧੪) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ।
- (੧੫) ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ } ਰਈਸ ਬਾਗੜੀਆਂ
- (੧੬) ਭਾਈ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ }

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ।

* * * *

੧੩. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ

(੧) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸੀਖਦਾਰ**—ਫਲ ਦੇ ਫੁੱਟ ਸਾਢੇ ਛੇ ਇੰਚ ਲੰਮਾ, ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸਵਾ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਤੇ ਮੁੱਠ ਧਾਰੀਦਾਰ ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨੀ (ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਕੰਮ) ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਉਤੇ ਮੁਟਾਈ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਰੇਖਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਉਹ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਟੋਰਨ ਸਮੇਂ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ ।

(੨) **ਜਨਮ ਸਾਖੀ**—ਪੈੜੇ ਮੋਢੇ ਵਾਲੀ, ੧੭੭੫ ਬਿ: ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਮੁਹਿਰ ਸਿੰਘ 'ਬੱਲ', (ਬੁਤਾਲਾ ਸਠਿਆਲਾ ਮੁਢ) ਸੁਤੋਵਾਲ ਵਾਸੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ । ਪੱਤਰੇ ੫੫੩, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ੫x੫ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਇਕ ਸਫੇ ਦੀਆਂ ੯ ।

(੩) **ਪਟੇ**—੧੯ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੱਕ:-

(੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਸੰਨ ੧੧੮੮ ਹਿਜਰੀ

(੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮੁਆਫੀ ਕਮੀਣਾਂ ਬਾਰੇ ।

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ ਬਿ: ਦਾ

(੪) " ੧੮੭੩ "

(੩੬)

(੫) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ	ਸੰਮਤ ੧੮੭੮ ਬਿ: ਦਾ
(੬) " "	" ੧੮੮੯ "
(੭) ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ	" ੧੮੭੫ "
(੮) " "	" ੧੮੮੨ "
(੯) " "	" ੧੮੮੪ "
(੧੦) " "	" ੧੮੮੫ "
(੧੧) " "	" ੧੮੮੫ "
(੧੨)- " "	" ੧੮੯੭ "
(੧੩) " "	" ੧੯੦੧ "
(੧੪) ਕਚਹਿਰੀ ਪਟਿਆਲਾ	" ੧੮੮੯ "
(੧੫) " "	" ੧੮੮੯ "
(੧੬) " "	" ੧੯੦੮ "
(੧੭) " "	" ੧੮੬੮ "
(੧੮)	
(੧੯)	ਮੁਆਫੀ ਜ਼ਮੀਨ

* * * *

੧੪. ਗੁ: ਖਟਕੜ ਸਾਹਿਬ—ਨਰਵਾਣਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ

(੧) ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—(ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ)

ਲਿਖਤਿ ੧੮੮੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ; ਪੱਤਰੇ ੪੨੦, ਸਾਈਜ਼ ੧੩X੧੦
ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੭।

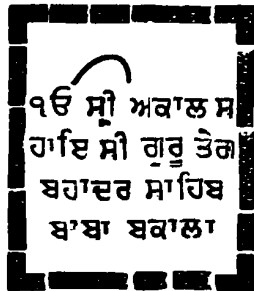
* * * *

੧੫. ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਖੀ—

ਇਹ ਵਾਰਤਾ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਸੰਦ ਭਾਈ ਫਤਹ ਚੰਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਇਉਂ ਹੈ:—

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ੴ ਅੰਕਾਰ

ਜੀ ਸਹਾਏ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਹਬ ਨੂੰ ਭਾਗ ਰਾਮ ਤ੍ਰਿਉਂਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਤ ਭਇ ਜੀ ਲਾਹਲ ਗਾਂਵ ਵਿਚ ਬਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਚੇ ਸਹਬ ਸਫਾਬਾਦ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਲਾਹਲ ਗਾਂਵ ਦੇ ਪਹਾੜ ਓਰ ਕਰੀਬਨ ਸਤ ਅਠ ਸੈ ਤੌਰ ਬੋਹੜ ਦੇ ਤਾਲੇ ਆਣ ਬਰਾਜਤ ਭਏ ਯੀਹਾ ਟੋਬੜ ਮੇ ਚਟਨ ਧੋਬਤ ਭਏ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਏਥੇ ਜੋ ਕੋਈ ਟੋਗੀ ਸੁ-
-ਧਾ ਸਹਿਤ ਅਸਨਾਨ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੇ ਸਭੇ ਖੰਡਿਏਗੇ ਏਥੇ ਬੜਾ ਬਣਾਓ ਲੰਗਰ ਚਲਾਓ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਥੇ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਅਸਨਾਨ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭ ਤੰਟਥਾਂ ਕਾ ਫਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਸੰਗਤ ਬੇਨਤੀ ਕਰਤ ਭਈ ਜੀ ਇਥੇ ਅਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਅਬਾਦੀ ਹੋਵੇ ਜੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇ ਆ ਇਥੇ ਟੋਣਕ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇਗੀ ਇਥੇ ਗੁਰਸਿਖ ਹੋਸੀ ਰਾਜਧਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰਸੀ ਗੁਰਧਾਮ ਉਗਾ ਹੋਸੀ ਸਭ ਜਾ ਹਾਨ ਜੋ ਕੋਈ ਸੇਵ ਕਮਾਵੇ ਮਨ ਤਾਂਛਤ ਫ...ਪਾਵੈ ਕਟਮਾ ਦੇ-
-ਵੀ ਖਤਰਾਣੀ ਚਰਨੀ ਡਿਗੀ ਜੀ ਅਠਰਾਹੇ ਨਾਲ ਬਾਲ ਸਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੈ ਜੀ ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਇਥੇ ਅਸਨਾਨ ਕਰ ਸੋ ਦੂਰ ਹੋਸੀ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਾ ਟੈਹਸੀ ਇਥੇ ਦਿਨ ਖੋੜਸ ਮਾਘ ਸੁਕਲ ਪੰਚਮੀ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਅਠਾਈਸ ਸਭ ਸੰਗਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਕਰਤ ਭਏ ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਦਰਸਨ ਪਾਵੇਗਾ ਸੋ ਮੇਰੇ ਦਰਸਨ ਪਾਵੇਗਾ ਗੁਰਧਾਮ ਕੋ ਜਾਵੇਗਾ ਸਭ ਸੁਖ ਪਾਵੇਗਾ ਜਮ ਧਾਮ ਨਾ ਜਾਵੇਗਾ ਸਮਪਤੰ

* * * *

੧੬. ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ

- (੧) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਮੁੱਠ ਬੋਬੀ (ਯਾ ਚਾਂਦੀ) ਦਾ, ਕਾਰ ਤਿਲਾਈ; ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਮੀ, ਫਲ ਦੋ ਫੁੱਟ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਮਾ; ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ $1\frac{3}{10}$ ਇੰਚ ਚੌੜਾ । ਫਲ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੁਰ ਇੱਕ ਫੁੱਟ ਦਸ ਇੰਚ ਤੱਕ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਗੋਲ ਕਿੰਗਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਤੇ ਧਾਰ ਵਲ ਢਾਈ ਇੰਚ ਤੱਕ । ਮੁੱਠ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਫਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੰਨੇ-

“੧੬

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ
ਮਾਲੇਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਰਾਇਕੋਟ”

ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ—“ਸੰਮਤ ੧੭੬੨” ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

- (੨) **ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਨਕਲ**-

ਜੋ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਰਈਸ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ; ਦਿੱਲੀ ਯਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ । ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਸਖਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤਾਰੀਖ “੯ ਜ਼ੀਕੱਦਾ ਸੰਨ ੧੧੨੧ ਹਿਜਰੀ* ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਅਖੀਰ ਥੱਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:—“ਨਕਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਸਲ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਸਰਫਰਾਜ਼ ਅੱਲੀ ਖ਼ਾਨ ਅਹਿਲਿਕਾਰ ਖ਼ਾਸ” ।

- (੩) **ਉੱਤੇ ਦੱਸੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ**— ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

* * * *

*ਯਾਦ ਰਹੇ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ੨੮ ਜ਼ੀਕੱਦਾ ੧੧੧੮ ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਯਾਨੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੋਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਅਰੁ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭੀ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ (੧੧੧੭ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ) ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ । (ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ)

੧੭. ਮਹਿਕਮਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ

੧. ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ

ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਤੀ ਰਮਜ਼ਾਨ ੨੧, ਸੰਨ ੧੧੨੭
ਹਿ: (੧੭੨੫ ਈ:) ਦਾ;

ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਨੈਲੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ
ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ
ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰੋ !

੨. ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ

ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ, ਮਿਤੀ ਰੱਜਬ ੧੧ ਸੰਨ ੧੧੯੨
(੧੭੮੦ ਈ.):—ਕਿ ਤਿਹਾੜੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੈਸੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ
ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ; ਇਕ ਤਪਾ ਹੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਹਰੀ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੋ ਤੇ
ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਉ ! ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਲਿਖਿਆ
ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੩. ਜ: ਪੈਰੋਂ ਤੇ ਮ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਲ-ਨਾਮਾ—

ਮਿਤੀ ੨੧ ਰਮਜ਼ਾਨ ੧੩੧੬ ਹਿਜਰੀ—ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਵਨਾ
ਤੇ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਇਕਰਾਰ; ਸਮੇਤ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ; ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਫੌਜ ਦੇ
ਖ਼ਰਚ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਾ ਛੇੜਨ ਦੀ ਗੱਲ।

੪. ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖਾਂ

ਨੂੰ ੧੮੦੬ ਈ: ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ; ਕਿ ਇਲਾਕਾ ਹਾਂਸੀ
ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ;
ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ।

੫. ਮਿਸਟਰ ਸੈਟਨ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਵਲੋਂ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਤੀ ੨੧
ਨਵੰਬਰ ੧੮੦੮ ਈ: ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ
ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ

ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰਨ ।

੬. **ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਦੂਜੇ ਵਲੋਂ ਫ਼ਰਮਾਨ**
ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ; ਮਿਤੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ੀਕੱਦਾ ਸਨ ਜਲੂਸ ? (੧੮੧੦ ਈ:) ਪਰ । ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ 'ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਰਾਜਗਾਨ ਮਹਿੰਦਰ ਬਹਾਦੁਰ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਉਂਦੀ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ ।
੭. **ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਟਕਾਫ ਵਲੋਂ** ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ, ੨੪ ਜੂਨ ੧੮੧੩ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਖ਼ਿਤਾਬ 'ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਰਾਜਾਇ-ਰਾਜਗਾਨ ਮਹਿੰਦਰ ਬਹਾਦੁਰ' ਆਪ ਨੂੰ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
੮. **ਲਾਰਡ ਐਕਲੈਂਡ ਵਲੋਂ** ਆਪਣੇ 'ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ' ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਪੂਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ੭ ਮਾਰਚ ੧੮੩੬ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ।
੯. **ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਲੋਂ** ੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੭ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਨਦ ਖ਼ੁਦ-ਖ਼ੁਸ਼ਤਾਰੀ ।
੧੦. **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ**
ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ "ਸੰਮਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ੪੧੬ ਸਾਵਣ ੨ ਸੰਮਤ ੧੯੪੨" ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਕਿ-ਆਪ ਨੇ ਚੇਤਰ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ੧੨ ਸੰਮਤ ੪੨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਵਨ ਪਰ ਨਗਦੀ ਤਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਥੀ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭੇਜਿਆ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ।

੧੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 'ਮਿਜਰ ਜਰਨਲ' ਦਾ ਔਨਰੇਰੀ ਰੈਂਕ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ੧੦ ਜੂਨ ੧੯੧੮ ਦਾ ਆਰਡਰ।
੧੨. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਪੰਚਮ ਦੀ Silver Wedding (ਸਿਲਵਰ ਵੈਡਿੰਗ) ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਤੁਹਫੇ ਵਜੋਂ ਪੁੱਜਣ ਪੁਰ, ੮ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੮ ਈ: ਦੀ ਧੰਨਵਾਦ ਤੇ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ।
੧੩. ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਵੱਲੋਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਹਰਣ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਤੇ 'ਜੀਉ ਆਇਆਂ' ਆਖਣ ਸੰਬੰਧੀ, ੧ ਅਗਸਤ ੧੯੧੮ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ।
- ੧੪.-੧੫. ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਟਲੀ ਵਲੋਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ੨ ਅਗਸਤ ੧੯੧੮ ਤੇ ੧੬ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੦ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ।
੧੬. ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ, ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਰਡਿਫ ਦਾ 'ਆਨਰੇਰੀ ਫਰੀਮੈਨ' ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ੨੪ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੮ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ।

* * * *

੧੮. ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ

੧. ਤੇਗਾ ਨਵਾਬ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ—ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਦੋ ਫੁੱਟ ਸਵਾ ਅੱਠ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਦੋ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਮੁੱਠ ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਮੀ।
੨. ਤਲਵਾਰ ਗੋਲੀਆ—ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਦੋ ਫੁੱਟ ਪੌਣੇ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸਵਾ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਮੁੱਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ਤੜੀਦਾਰ ਜਿਸ ਪੁਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਪਕੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਚਮੜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਉੱਤੇ ਮੁੱਠ ਲਾਗੇ ਦੋ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਹਰਾਂ ਹੋਣ

ਉਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:—ਪਹਿਲੀ—

(ਬਰ ਹਰ ਨਾਦਰ ਕਾਦਰਮ । ਦਰ ਮੁਲਕਿ ਈਰਾਂ ਨਾਦਰਮ ।)
ਦੂਜੀ—

(ਅੱਲਾਹ, ਅਮਲ ਈਰਾਨੀ ੧੧੨੨)

ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਕਾਬੁਲ ਮੁੜਨ ਸਮੇਂ, ਉਸ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਪੁਰ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਹੇ ਗਏ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ।

੩. **ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਫਲੀ**—ਇਸ ਜੋੜੀ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਫੁੱਟ ਪੌਣੇ ਛੇ ਇੰਚ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ^੩/_{੧੦} ਇੰਚ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਲੋਹੇ ਦੀ, ਤਿਲਾਈ ਕਾਰ, ਤੜੀਦਾਰ, ੭ ਇੰਚ ਲੰਮੀ । ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਘੁੰਡੀ ਛੇੜਨ ਨਾਲ, ਮੁੱਠ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਲ ਦੀ ਨੋਕ ਤੱਕ ਦੋਢਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਅੱਧੀ ਮੁੱਠ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁੱਠ ਤਾਂ, ਦੋਵੇਂ ਅੱਧ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਤੜੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਹਨ । ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਲਾਗੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੰਦੀਵਾਨ ਹਿੰਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਛੁਡਾਈਆਂ ਸਨ ।

੪. **ਇਕਬਾਲ ਨਾਮਾਇ ਆਲਮਗੀਰੀ**—ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕ੍ਰਿਤ । ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤ; ਪੱਤਰੇ ੫੨੧, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ਛੇ

(੪੩)

ਇੰਚ ਲੰਬਾਈ ਤੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਚੌੜਾਈ, ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਸਫੇ ਤੇ ੧੩ ।
ਲਿਖਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੋਲ ਮੁਹਰ
ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ:—

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਇ, ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਈ ।
ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ
ਗਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ।

੫. **ਅਸ ਪ੍ਰਕਰਣ ਕਲਾਨਿਧਿ ਗ੍ਰੰਥ**—ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਭੂਪਾਲ ।
ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ । ਕੁੱਲ ਪੱਤਰੇ ੧੮੫, ੧੧^੨/_{੧੦} ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਤੇ
ਸਵਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜੇ, ਸਤਰਾਂ ੨੨ । ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ
ਦਿੱਤੀ । ਪੱਤ੍ਰਾ ੧੯, ੨੯ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ੭੨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤਿੰਨ
ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਤਹਿ
ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁਢਲੇ ਕੁਝ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਵਿੱਚ
ਕੀੜਿਆਂ ਨੇ ਮੋਰੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।

੬. **ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ**—ਕ੍ਰਿਤ ਅਬੁਲਫਜ਼ਲ । ਕੁੱਲ ਪੱਤਰੇ
੩੧੧, ਲੰਬਾਈ ਸਵਾ ਇੱਕੀ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ੧੨ ਇੰਚ, ਹਰ ਸਫੇ
ਤੇ ੩੧ ਸਤਰਾਂ । ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ।
ਮੁਢਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਅੰਦਰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

੭-੧੨ **ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ—**

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ (ਤੁਰਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ), ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ
ਦੀ ਮਸਨਵੀ (ਫਾਰਸੀ), ਮਹਾਂਭਾਰਤ (ਫਾਰਸੀ), ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-
ਫਰਦੌਸੀ (ਫਾਰਸੀ), ਅੱਠ ਫਾਰਸੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਤੇ

(੪੪)

ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਯ ।

੧੩. ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ੨੫ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਾਸਤੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ।

ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ:—

- ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ—ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ (ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੰਬਰ ੬-੯)
ਤਾਰੀਖ਼ਿਜਹਾਂਕੁਸ਼ਾਇਨਾਦਰੀ—ਮਿਰਜ਼ਾਮੁਹੰਮਦ ਮਹਿਦੀ (੧੩-੧੪)
ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਕਸ਼ਮੀਰ—ਨਾਰਾਇਣ ਕੌਲ 'ਆਜਿਜ਼' (੧੬-੧੯)
ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ ਕਸ਼ਮੀਰ—ਕਰਨਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (੨੦)
ਮਆਸਿਰਿ ਆਲਿਮਗੀਰੀ—ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਕੀ ਮੁਸਤਏਦ ਖ਼ਾਨ (੨੧)
ਵਾਕਿਆਤਿ ਆਲਮਗੀਰੀ—ਆਕਿਲ ਖ਼ਾਨ 'ਰਜ਼ੀ' (੩੩)
ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਫ਼ਰਹਤੁਲ ਨਾਜ਼ਰੀਨ—ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ (੩੫)
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ—ਮੁਹੰਮਦ ਨਕੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ (੩੯)
ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਮਾ—ਗਣੇਸ਼ੀ ਲਾਲ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ (੫੩)
ਇਨਸ਼ਾਇ ਇਨਾਇਤੁੱਲਾ—ਸ਼ੇਖ਼ ਇਨਾਇਤੁੱਲਾ ਕੰਬੋ (੨੦੭)
ਇਨਸ਼ਾਇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਲਹਿ (੨੦੯)

ਨੋਟ:—ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਹਨ; ਤੇ ਕੁੱਝ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।

੧੯. ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮੁਕੰਮਲ; ਲਿਖਤ ੧੫੦ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਪੁਰਾਣੀ । ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਛੱਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਸੀ ।
੨. ਗੋਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੀ—ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ; ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ । ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ

(੪੫)

ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਿਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਲਾ ੭ ਅਤੇ ਮਹਲਾ ੮ ਲਿਖ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਿਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ 'ਗੁਰੂ' ਦਰਸਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

੩. **ਤਜ਼ਕਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ ਚੋਗੱਤਾ**—ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖ਼ਾਨ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ । ਪੁਸਤਕ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ ਅੱਵਲ ੧੧੩੬ ਹਿ: (ਅੱਧ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੭੨੩) ਨੂੰ । ਇਸ ਤਜ਼ਕਰੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਰੰਗੀਲੇ) ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਅਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਇਹ ਤਜ਼ਕਰਾ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤ੍ਰ ਸੰਖੇਪ ਹੀ ਹੈ; ਪਰ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ।

੪. **ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਹਿੰਦ ਦਰ ਬਿਆਨ ਅਹਿਵਾਲਿ-ਮੁਲਕੁ-ਹਿੰਦ ਵ ਮਲੂਕਿ ਆਂ**—ਕ੍ਰਿਤ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ । ਫ਼ਾਰਸੀ । ਨਕਲ ਸਮਾਪਤ ੧੨੮੩ ਹਿਜਰੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਿਆਤ ਦਰਜ ਹਨ । ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਨੁਈਆਂ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਆਦਿ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਹਾਲਾਤ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ । ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਲ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ ।

੫. **ਇੱਬਰਤ ਨਾਮਾ**—ਕ੍ਰਿਤ ਖ਼ੈਰ ਦੀਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦੀ । ਫ਼ਾਰਸੀ

(੪੬)

ਲਿਖਤ ਅੰਤ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਅੱਲਮ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਯਾਨੀ ਸੰਨ ੧੭੯੧-੯੨ ਈਸਵੀ (੧੨੦੬ ਹਿਜਰੀ) ਤਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਮੁਗਲ-ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਜੋ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮਿਸਲ-ਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲ-ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਮਰਾਠਿਆਂ, ਜਾਟਾਂ, ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲਾਂ, ਗਠ-ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਮੱਲਾਂ-ਮਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

੬. **ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ**—ਲਿਖਤ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ, ਲਾਹੌਰੀ । ਫਾਰਸੀ; ਲਿਖਤ ੧੭੮੪ ਈਸਵੀ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਬਣਾ ਲੈਣ (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ) ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਕੌਮ ਸੂਰਜ ਮਲੇਰ ਨਿਵਾਸੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਸਾਲਾ ਭੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਚੋਖੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਪੁਸਤਕ ਮੇਜਰ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ; ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਰਾਊਨ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਔਰਿਜਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਗਰੈੱਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ (History of the Origion and progress of the sikhs) ਸੰਨ ੧੭੮੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ।

੭. **ਹਕੀਕਤਿ ਬਿਨਾਂ-ਉ-ਉਰੂਜਿ ਫਿਰਕਾ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ**
ਫਾਰਸੀ; ਲਿਖਤ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ । ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਛਡਾਉਣ ਦੇ ਵਾਕੇ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਾਲਾਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚੋਖੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

੮. History of the Origion and progress of the sikhs by James Browne, London, 1788.

ਇਹ ਸਿਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ; ਜੋ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਸੂਰਜ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ; ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੭੮੮ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਛਪੀ।

੯. Book of Governor General's Persian Correspondance.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਿ ਮੌਜੂਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ੨੩ ਲਿਖਤੀ ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ । ਇਹ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ; ਜੋ ਲੰਡਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੭੮੪-੯੧ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰਾ ਵ ਅਵਧ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਜ਼ਿਲਦ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਇਕ ਕਰਨਲ ਸਟੂਅਰਟ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ : ਜੋ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ੭ ਮਾਰਚ ੧੭੯੧ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿੱਠੀ, ਅਤੇ ਸ: ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ੧੪ ਮਈ ੧੭੯੧ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ।

੧੦. ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕੋਲਨਾਮਾ—ਜੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ-ਲਾਮ ਇੱਛਰਾ ਵਿੱਚ ੧੨ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ ਰਾਜ-ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ 'ਵਜ਼ੀਰ' ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ (ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ) ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਨਗੀਆਂ ।

੧੧. **ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਕਸ਼ਾ—**
ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੮੪੫-੪੬ ਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ, ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਖਣ ਵੱਲ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਿਖਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ੧੮੪੫ ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਛੇੜਖਾਨੀ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਪਹਿਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ; ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ।
੧੨. **ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ—**ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੱਈ-ਉ-ਦੀਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ', ਅੱਲਵੀ ਕਾਦਰੀ। ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ (੨੭ ਜੂਨ ੧੮੩੯ ਈ:) ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ; ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ।
੧੩. **ਇੱਬਰਤ-ਨਾਮਾ—**ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਫਤੀ ਅੱਲੀ-ਉ-ਦੀਨ। ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ। ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਭਾਦੋਂ ੧੮੧੧ ਬਿ: (੧੮੫੪ ਈ:)। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਤੇ ਇਕ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨੁਸਖਾ 'ਇੰਡੀਆ ਐਂਡਸ ਲੰਡਨ' ਵਿੱਚ ਹੈ।
੧੪. **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ—**ਜੋ ਕਿਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੁੱਬੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

੧੫. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ—

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ, ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਐਸੀਆਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨਿਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ), ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਚਿੱਠੀ ੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੮੫ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ੯ ਮਾਰਚ ੧੮੮੬ ਦੀ ਹੈ ।

੨੦. ਰੀਕਾਰਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਪੂਰਬੀ-ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਿਮਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ—

੧. ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ—ਜਿਸ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹਨ, ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ । (੧-੫੪੬੬) ।
੨. ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ—ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । (੫-੪੪੫੭)
੩. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਨਾਮ ਦੇਵ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਤ । (੬-੪੪੬੭)
੪. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ—(੭-੪੪੬੦)
੫. ਗੀਤਾ ਸਾਰ—ਮੂਲ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ । ਸੰਮਤ ੧੮੭੫ ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ੧੮੧੮ ਈ: ਦੀ ਲਿਖਤ । (੮-੪੪੫੦)
੬. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਗੁਟਕਾ—ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠੇ ਹਾਲਾਤ । ੧੮੬੦ ਬਿ: ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ । (੧੧-੪੪੫੮)
੭. ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ—ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬਹਾਉਦੀਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ । (੧੩-੪੪੫੮)

ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ—

੮. ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਰੀਕਾਰਡਸ—
(ਦਫਤਰ ੩, ਮਿਤੀ ੧੮੦੫ ਬਿ:) ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ। (੧੫—)

ਫੋਟੋ-ਤਸਵੀਰਾਂ:—

੯. ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ
ਉੱਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ। (੧੬—)

੧੦. ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨ;
ਫਰੇਮ ਵਿਚ। (੧੭—)

੧੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਰਨਲ ਵੇਡ
ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਲੁਧਿਆਨਾ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ 'ਸਤਾਰਾ ਬਲੰਦ-
ਇਕਬਾਲ ਪੰਜਾਬ' (Auspicious Star of the Panjab)
ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ। (੧੮—)

੧੨. ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ (੧੯)

੧੩. ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਥੀ-ਸਵਾਰੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। (੨੦)

੧੪. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ। (੨੧)

੧੫. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ—ਰੰਗੀਨ
ਚਿਤ੍ਰ। (੨੨)

ਅਸਲੀ ਚਿਤ੍ਰ—

੧੬. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਤੇ
ਇਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ। (੨੩—੨੪)

੧੭. ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ—
ਸਿਲਕ ਉਤੇ ਪੈਨਸਲ ਸਕੈਚ। (੨੫)

੧੮. ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ
ਸਿੰਘ। (੨੬)

੧੯. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਪੈਨਸਿਲ-ਚਿੱਤ੍ਰ । (੨੭-੩੩)

੨੦. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ । (੩੪-੩੫, ੪੬-੫੨)

੨੧. ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ— ਸੰਨ ੧੮੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਏ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਖਿਆਲੀ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਰੰਗੀਨ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । (੫੩-੫੮)

੨੧. ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਲਾਹੌਰ

੧. ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ—

(ੳ) ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ:—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਐਫ ੩੯) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ (ਐਫ ੪੦) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (ਐਫ ੪੧) ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ (ਐਫ ੪੩) ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ (ਐਫ ੪੪) ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਐਫ ੪੬) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ (ਐਫ ੪੭) ।

(ਅ) ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ (ਡੀ ੧੯) ।

੨. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ (ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਪੁਰ ਹੱਥ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ—

੩. ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀਆਂ (ਅਉਇਲ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਮ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਲਿਤ-ਪੁੱਤ੍ਰ) ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ।

੪. ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥਿਆਰ ਆਦਿ:—

(੧) ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਮੁੱਠਾ ਸਿੱਧ, ਪੇਸ਼ਕਬਜ਼ ਦਾਉ, ਫਲ ਸਿੱਧਾ ਦੁਧਾਰਾ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ।

(੨) ਖੋਦ (ਟੋਪ ਫੋਲਾਦੀ) ਜਿਸ ਪੁਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਨਮੂਨਾ ਰਾਖਸ਼ਮੁਖ; ਸਿਰ ਤੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਦਾਰ ਦੁਮਾਲੇ ਵਾਂਙ ਉਸਾਰ । ਨਾਲ ਦੋ ਫਨੀਅਰ ਨਾਗ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਛ ਦੇ ਪੇਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸਾਰ ਉਤੇ ਫਨ

(੫੨)

ਚੁੱਕੀ ਖੜੇ ਹਨ। ਉਸਾਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ਖੰਡਾ-ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੜੇ ਹਨ।

- (੩) **ਢਾਲਾ**—ਉਪਰ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਮੁਣ ਮੁਣੇ (ਫੁੱਲੀਆਂ) ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ; ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਿੜਕਾਰੀ ਤੇ ਫੁੱਲ।
- (੪) **ਚੱਕਰ**—ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਪੰਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਲੱਥ ਗਿਆ ਹੈ।
- (੫) **ਜੰਜੈਲ**—ਦੂਰ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕ; ਅੱਠ ਫੁੱਟ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ ਲੰਮੀ।
- (੬) **ਜੰਬੂਰਾ**—ਲੂਈਸ ਗਨ ਵਰਗਾ ਟੇਕਦਾਰ ਤੋਪੜਾ; ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ।
- (੭) **ਬੰਦੂਕ ਤੋੜੇਦਾਰ** (ਮੈਚਲਾਕ)—ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਚ ਲੰਬੀ; ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਲੀ ਪੁਰ ਧੁਰ ਤੱਕ ਪਿਤਲ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

* * * *

੨੨. ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੰਗਰਹ

੧. **ਗੁਲਗਸ਼ਤਿ ਪੰਜਾਬ**—ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੋਤਾ, ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਦੀ ਲਿਖਤ। ੨੮੬ ਪੱਤਰੇ ੧੩ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ੮ ਇੰਚ ਚੌੜੇ; ਸਤਰਾਂ ੬੧ ਸਫਾ ੧੬। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਤੁੰਗਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤਰਜਮਾਂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ:—(੧.) ਗੁਲਗਸ਼ਤਿ ਪੰਜਾਬ, (੨.) ਵਕਾਅੱਇ ਹਾਲਾਤਿ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ-ਯੌਨੀ ਕਾਰਨਾਮਾਇ-ਚਿਹਲ ਸਾਲਾ, (੩.) ਵਕਾਅੱਇ ਹੁਕਮਰਾਨੀ-ਇ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵ ਕੰਰਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

੨. **ਫੂਲ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**—ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ੩੪੩ ਪੰਨੇ ੭ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ੫ ਇੰਚ ਚੌੜੇ; ਸਤਰਾਂ ੭ ਫੀ ਸਫਾ ।
੩. **ਮਹਿਮਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**—ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ; ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਪੰਨੇ ੭੫੩; ਮਾਪ ੯।।X੬ ਇੰਚ; ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੮ ।
੪. **ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।
੫. **ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਪਾ: ੧**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।
੬. **ਫਲਤੇਂਦੂ ਸ਼ੇਖਰ**—ਕ੍ਰਿਤ ਬੱਲੂ ਮੱਲ ਜੋਤਸ਼ੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਇਹ ਜੋਤਿਸ਼ ਦਾ ਬੜਾ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜੋ ਲੋੜੀਂਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਾਹ ਕੇ ਰੀੜ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
੭. **ਅਸਪ ਨਾਮਾ**—ਇਸ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਛਣ ਅਰ ਇਲਾਜ ਦਿਤੇ ਹਨ ।
੮. **ਗੁਰਮੁਖੀ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ**—ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ; ਮਿਤੀ ੧੯੩੬ ਅਸੂ ਵਦੀ ੨ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ੧੮੭ ਪੰਨੇ, ਸਾਢੇ ੯ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਤੇ ਸਾਢੇ ੬ ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਸਤਰਾਂ ੧੬ ਫੀ ਪੰਨਾ ।
੯. **ਚਿਤ੍ਰ ਮ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ**—ਸੁਨੈਹਰੀ ਫਰੇਮ ਵਿਚ ।
੧੦. **ਚਿਤ੍ਰਵਲੀ ਰਾਜਗਾਨ ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ**—
ਤਿੰਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚੌਖਟਿਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੈ—

(੧) ਵਿਚਲੀ ਪਲੇਟ ਪਰ—

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲੇ ।

(੫੪)

(੨) ਖੱਬੇ ਹੱਥ—

ਨਾਭਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ

(੩) ਸੱਜੇ ਹੱਥ—

ਜੀਂਦ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਟਿੱਕਾ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ
ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ
ਟਿੱਕਾ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ

੧੧. **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਮੁਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤੜੀਦਾਰ, $9\frac{8}{10}$ ਇੰਚ ਲੰਮੀ, ਮੁਠ ਦੇ ਨਾਲ ਫਲ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਲਦਾਰ ਮੁਹਰ ਵਾਂਗ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ 'ਚਿ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੈ—

این تلوار گورو گویندر سنگھ کے کمر کے ہے علامت صورت بندر میں سے ہے محمد یار

(ਈਂ ਤਲਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਮਰ ਕੀ ਹੈ,
ਇਲਾਕਾ ਸੂਰਤ ਬੰਦਰ ਮੇਂ ਸੇ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦਯਾਰ)

੧੨. **ਪੇਸ਼ਕਬਜ਼**—ਜਿਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਸੰਗਿ ਯਸ਼ਬ ਦਾ ਬੇਲਦਾਰ ਤੇ ਤੜੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਫਲ $੯\frac{2}{੧੦}$ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਇਕ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਠ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧੇ ਇੰਚ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫੁਲੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਰ ਦਾ ਇਹ ਪਾਠ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—

سکه زرد بر مرد دو عالم فضل سچی صاحبیت
گویند سنگه خود سیکه احان تیغ ناکوک به بیت

{ ਸਿੱਕਾ ਜ਼ਦ ਬਰ ਹਰਦੋ ਆਲਮ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸੱਚੈ ਸਾਹਿਬਸਤ }
{ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਸਾਹਿਸਾਹਾਂ ਤੇਗ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬਸਤ । }

ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ:-ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪਚੰਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ; ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁੱਦੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਆਲਪੁਰੇ ਵਿਚ ਜੀਂਦਪਤਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਜਪਤਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ।

੧੩. **ਘੜਿਆਲ**-ਜਿਸ ਪੁਰ ਤੋਲ ੧))੩||, (ਇਕ ਮਣ ਪੌਣੇ

ਪੰਜ ਸੇਰ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਤੇ $\frac{2}{90}$

ਇੰਚ ਮੋਟਾ ਹੈ। ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੭੫ ਬਿ: ਵਿਚ, ਜੀਂਦ ਲਾਗੇ ਹੋਏ ਜੁੱਧ ਸਮੇਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਜਪਤਿ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦਪਤਿ ਨੇ, ਝਾਂਸੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਰਹੀਮ ਖਾਨ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹਿਆ ਸੀ।

੨੩. ਲਾਲਾ ਸੀਤਾਰਾਮ 'ਕੋਹਲੀ' ਐਮ. ਏ.

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਣਬੀਰ ਕਾਲਜ-ਸੰਗਰੂਰ

੧. **ਕੋਕਬਿ ਇਕਬਾਲਿ ਪੰਜਾਬ** (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਸਤਾਰਾ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਮਗੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ। ਜੇ ਪਾਤ੍ਰ ਦਾ ਚਲਣ ਚੰਗਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਮਗਾ ਰੱਦ ਭੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਨੋਟ:-ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਰਡ ਐਕਲੈਂਡ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਅਸਲ ਤਮਗਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ-ਭਵਨ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੰ: ੧੬)

੨. ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਤਮਗੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ—ਲਾ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ 'ਕੋਹਲੀ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਤਮਗਾ ੧੮੦੨ ਈ: ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਤਮਗੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਵਾਕਫੀ ਲਈ ਦੇਖੋ 'ਜਨਰਲ ਔਫ ਇੰਡੀਅਨ ਹਿਸਟਰੀ' ਜਿਲਦ ੧੪, ਹਿੱਸਾ ੩, ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਸੀਤਾਰਾਮ ਦਾ ਲੇਖ "ਦੀ ਆਰਮੀ ਔਫ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ"।

੩. ਅਰਦਲੀ ਰਜਮੈਂਟ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਦ— ਇਸ ਪੁਰ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ? (ਫਰਾਂਸੀਸੀ) ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦਸਖਤ ਹਨ। ੧੩ ਭਾਦੋਂ ੧੯੦੦ ਬਿ: ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਦਰਜ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

੪. ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਮਾਂਬੰਦੀ— ਜੋ ਪਰਗਣਾ ਭੇਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ, ਫਸਲ ਹਾੜੀ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। (ਭੇਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਚ ਹੈ।)

੫. ਖਾਲਸਾ-ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤਮੱਸਕ—ਜੋ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਧਰਾਮ ਤੋਂ ਸੱਤਰ ਰੁਪਯੇ ਕਬਜ਼ਾ ਇਕ ਰੁਪਯਾ ਸੈਂਕੜਾ ਮਹੀਨਾ ਵਿਆਜ ਪੁਰ ਲੈ ਕੇ, ਮਿਤੀ ੧੨ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੮੯੭ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।

੬. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ-- ਜੋ ੧ ਮੱਘਰ ੧੮੯੦ ਤੋਂ ੬ ਪੋਹ ੧੮੯੧ (੧੪ ਨਵੰਬਰ ੧੮੩੩ ਤੋਂ ੧੯ ਦਸੰਬਰ ੧੮੩੪ ਈ:) ਤੱਕ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਫਸਰ ਕੰਪੂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪੱਤਰੇ ੪੪ ਹਨ।

੨੪. ਅਸਲਹ ਖ਼ਾਨਾ (Magazine) ਸੰਗਰੂਰ

੧. ਤੋਪੜਾ (Antomac)
੨. ਪਸਤੌਲ (In atonee)
੩. ਪਸਤੌਲ (In an axe) ਸਫਾ-ਜੰਗ ਵਿਚ

*

*

*

੨੫. ਰਿਆਸਤ ਨਾਹਣ

੧. **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ**—ਫਲ ਦੇ ਫੁੱਟ $\frac{੪}{੧੦}$ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਪੌਣੇ ਦੇ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤੜੀਦਾਰ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਦੀ ਉਂਗਲ ਹੇਠ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਹਨ:—

“ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ੩੯”

੨੬. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗੜ

੧. **ਕਟਾਰ**—ਕਾਰ ਤਿਲਾਈ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲਾ । ਮੁੱਠਾ ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਇੰਚ ਲੰਬਾ, ਫਲ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਪੌਣੇ ਦੇ ਇੰਚ ਚੌੜਾ । ਇਹ ਕਟਾਰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸੂਰਬੀਰ-ਸਿਖ ਰਾਇ ਜੋਧ ਨੂੰ (ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤਪੇ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸੀ) ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ ।

੨੭. ਕੰਨਿਆਂ-ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ

੧. **ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਦੂਸਰੀ ਜੰਗ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ**— ਸੰਨ ੧੮੭੮-੯ ਈ: ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਰਦੂ; ਪੱਤਰੇ ੧੧੫; ਮਾਪ $੧੦ \times ੭ \frac{੧}{੨}$ ਇੰਚ, ੧੫-੧੭ ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ।
੨. **ਤਵਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ**—ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇਸ਼ਾਹ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਹਨ । ਪੰਨੇ ੩੩੧, ਮਾਪ $੧੦ \frac{੧}{੨} \times ੮$ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੯ ਫੀ ਸਫਾ ।
- ੩.-੪. **ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ੈਂਸ** (੧, ੫ ਤੇ ੬ਵੀਂ) ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ-ਭਾਸ਼ਨ; ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਤੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ।
੫. **ਮੇਰਾ ਸਫ਼ਰ**—ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਰ-ਪੂਰਬ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ

(੫੮)

‘ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ’ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਦੌਰੇ ਦਾ ਹਾਲ । ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗੁਰਮੁਖੀ; ੧੮੦ ਪੰਨੇ, ਫੁਲਸਕੇਪ ਸਾਈਜ਼, ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ਕਰੀਬਨ ੨੮ ।

੬. **ਫੋਟੋ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ**—ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ।

ਨੋਟ:—ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ (ਜੋ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ । ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਹੈ ।

* * *

੨੮. ਸ: ਹਰਿਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ

੧. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਵਨ ਰੂਪ ਬੀੜ**, ਜੋ ੧੪੩੦ ਪੰਨੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਫੋਟੋ ਬਲਾਕ ਬਣਵਾ ਕੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ । ਸਾਈਜ਼ ਸਵਾ ਇੰਚ ਤੇ ਪੌਣਾ ਇੰਚ; ਤੇ ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੧੯ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ।

੨. **ਸੌ ਸਾਖੀ**—ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਖਰੜੇ ਦਾ ਉਰਦੂ ਬੋਲ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਲੱਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ Sakhee Book ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਛਪਵਾਇਆ ਸੀ । ਕੁਲ ਪੰਨੇ ੨੦+੧੨੨+੧੪=੧੫੬ ਹਨ; ਤੇ ਸਾਈਜ਼ ਪੱਤਾ ੧੩Xਸਾਢੇ ਅਠ ਇੰਚ ਹੈ, ਅਰ ਹਰ ਪੰਨੇ ਤੇ ੩੨ ਯਾ ੩੩ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ।

੨੯. ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੧. **ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਆਦਿ**

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਉੱਤਮ ਤੇ ਅਹਮ ਬੀੜ ਸੰਮਤ ੧੬੬੭ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ, ਗੁ: ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਇਸ

(੫੯)

ਵਿਚ ਅੱਠਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੇਸਿੰਗ (ਉਲੀਕ) ਸ: ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਗੁ: ਇੰ:) ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ।

੨. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਸ਼ੂਰ ਲਿਖੀ

ਪੋਥੀ—ਜਿਸ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਪੱਤੇ ਪਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ “ਚਲਿਤੁ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ॥” ਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਪੋਥੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾ ਐਉਂ ਦਿਤਾ ਹੈ:—

“ੴ

॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸੰਮਤ ੧੭੨੮ ਭਾਦੋ ਸੁਦੀ ੧੦

ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥”

ਫਿਰ ਤਤਕਰਾ ਦੇ ਕੇ ਅਠਵੇਂ ਪੱਤੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ (ਜਿਧਰ ਕਿ ਅੰਕ ਲੱਗੇ ਹਨ) ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ) ਹੈ—

“ੴ ਗੁਰਸਤ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ

ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ

ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ

ਮੂਰਤਿ ਅਜੋਨੀ

ਸੈਭੰ ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ”

ਅਗੇ ਨੌਵੇਂ ਪੰਨੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ (ਅੰਕੁ ੯ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ)—

“ੴ

“॥ ਜਪੁ ॥ ॥ ਗੁਰੂ ਸਤਿ ॥”—ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ,
ਬਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਅੰਦਰ, ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪਰ ਕੁਝ ਥਾਂ ਬਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਯਾ ਡਖਣੇ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਐਸੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ

ਦਰਜ ਨਹੀਂ । ਜਿਹਾ ਕਿ—

- (ੳ) 'ਸੋਦਰੁ ਸੂਬਾ' ਤੇ 'ਸੋ ਪੁਰਖੁ' ਤੋਂ ਬੱਦ—
ਕਬੀਰ ਸਾਈ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ, ਜਿਨਿ ਸੇਵਕੁ ਜਾਇਓ ਪੂਤੁ ।
ਏਕਸ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ, ਹੋਰੁ ਸਗਲੀ ਗਈ ਨਿਪੂਤੁ ॥ ੧
ਕਬੀਰ ਪਥਰ ਪੂਜੈ ਹਰਿ ਮਿਲੈ; ਮੈ ਪੂਜੈ ਪਹਾਤੁ ।
ਇਸ ਪਥਰ ਤੇ ਚਕੀਆ ਭਲੀ, ਪੀਸਿ ਖਾਵੈ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ੨ ॥
- (ਅ) 'ਕੀਰਤਿ-ਸੋਹਿਲਾ' ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰ—
ਕਬੀਰ ਜਾਕੈ ਹਾਥਿ ਨੀਸਾਨ ਹੈ, ਤਾਕਉ ਬਰਜੈ ਕਉਨੁ ?
ਪਏ ਖਜਾਨੇ ਖਸਮ ਕੇ ਚੂਕਾ ਆਵਾ ਗਉਨੁ ॥ ੧ ॥

- (ੲ) '...ਓਅੰਕਾਰੁ ਬਾਣੀ ਦਖਣੀ' ਦੇ ਅੰਤ ਪਰ—
ਕਬੀਰ ਅਤਿ ਆਤਰੁ ਹੋਇ ਪੂਛਤੀ, ਬਿਰਹ-ਕਾਰਕੁਨੁ ਤੋਹਿ !
ਕੇਤਕ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ, ਦੇਵਤ ਆਵਤ ਮੋਹਿ ? ੧
ਬਿਰਹ-ਕਾਰਕੁਨੁ ਏਵ ਕਹੈ: ਸੁਨਹੋ ਮੀਤ ਸੁਜਾਨ !
ਜੀਵਤ ਬਾਕੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਏਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਬਾਨ ॥ ੨ ॥

ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਿਤੀ (ਗਉੜੀ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲ); ਪਤੀ ਵਾਰ ਵੀਚਾਰ (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੩); ਪਤੀ ਪਟੀਆਂ (ਮਹਲਾ ੧, ੩) ਤੇ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਭੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਨਉਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਬਦ—“ਬਸੰਤੁ ਮ: ੯ ॥ ਮਾਈ ਮੈ ਧਨੁ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਨਾਮੁ”—ਦਿਤਾ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ ਭੀ ਛਾਪੇ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਫਰਕ ਹਨ ।

ਹੋਰ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹਨ:—

- (੧) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਪਦ-ਛੇਦ ਹੈ; ਜੋ ਗੁਰ-ਬਾਣੀ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਜਣਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਹੈ ।
- (੨) ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ, 'ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ' (ਪੂਰਨ ਯਾ ਸੰਖੇਪ) ਤੋਂ ਬੱਦ ਦਿਤੇ ਹਨ; ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਸਹੀ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਹੈ ।
- (੩) “ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਸੋਦਰੁ ਸੂਬਾ” ਵਿਚ 'ਸੂਬਾ' ਪਾਠ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ।
- (੪) ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ; ਪੂਰੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬੱਦ—
“ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰੁ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ ਮਹਲਾ ੧
ਟੁਡੈ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ”—ਦਿਤਾ ਹੈ । ਛਾਪੇ

(੬੧)

ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚਿ ਨਹੀਂ ।

(੫) “ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਓਅੰਕਾਰੁ ਬਾਣੀ ਦਖਣੀ ॥ ਮਹਲਾ ੧ ॥”

ਸਿਰਲੇਖ ਦਰੁਸਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । “ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ” ਵਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਈ ।

(੬) “ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਿਆ ਕੀ ॥ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤਬਾ ਸਤੈ ਭੂਮਿ ਆਖੀ ॥” ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ—“ਮਹਲਿਆ ਕੀ”— ਪਾਠ, ਛਾਪੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ।

(੭) ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗੁ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਲਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਪੱਤ੍ਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੱਤ੍ਰਾ ਗਿਣਿਆਂ ਹੈ, ਦੋ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਨੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੱਤ੍ਰਾ ਗਿਣਨ ਦੀ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

(੮) ਮਾਰੂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ‘ਡਖਣੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਡਾਖਣੇ’ ਹੈ ।

(੯) ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ‘ਸੰਮਤ ੧੭੩੩’ ਬਿ: ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

੩. **ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ** ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਫੋਟੋ* ।

੪. **ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖੇ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ—**੬੧੫ (ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ), ੭੪੪/੨, ੭੪੬/੨, ੭੪੮/੨, ੭੫੫/੨ ਤੇ ੭੫੬/੨ ਦੇ ਫੋਟੋ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਬੀੜ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਨਕੋਦਰ ਰੋਡ ਜਾਲੰਧਰ ਪਾਸ ਹੈ ।

੫. **ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ** ਸੰਮਤ ੧੭੫੬, ੧੭੫੭, ੧੭੫੮, ਤੇ ੧੭੬੨ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ।*

੬. **ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵੱਲੋਂ** ਪਹਿਲੇ ਰਾਜ-ਸੰਮਤ (੧੭੬੭ ਬਿ:) ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਫੋਟੋ । ਅਸਲ ਪ੍ਰੋ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ ।

*ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਸਲ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆਂ ਨਿਵਾਸੀ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਰੀਟਾਇਰਡ ਪੁਲੀਸ ਕਾਨਸਟੇਬਲ ਦੇ ਘਰ ਸੁਰੱਖਤ ਹਨ ।

੭. **ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ** ਸੰਮਤ ੧੭੮੯ ਬਿ: ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇਂ ਦਾ ਫੋਟੋ ।*

੮. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ** ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਦਾ ਫੋਟੋ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

੯. **ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ** ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਫੋਟੋ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ । ਮੰਡੀ-ਪਤਿ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: ਵਿਚ ਇਹ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ।

੧੦. **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ** ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ।

(੧) ਪੰਜ ਅੱਸੂ ਦੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ ਸਾਹਿਬ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੰਟ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੁਲਕ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ ।

(੨) ਲਾਰੰਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

(੩) ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ ।

(੪) ਕਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਐਤਵਾਰ ੨੩ ਚੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ ।

(੫) ੨੫ ਹਾੜ ੧੯੦੫ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਫਾਰਸੀ ਚਿੱਠੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

੧੧. **ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** ਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ:-

(੧) ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੌਂਟੇਨ ਦੇ ਨਾਮ, ੨ ਮਾਰਚ ੧੮੪੯ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ।

(੨) ਸ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਦੋ ਖਤ, ੭-੧੦-੧੮੮੫ ਤੇ ੯-੩-੧੮੮੬ ਦੇ ।

(੩) ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ।

੧੨. ਮਃ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤੇ-ਵੀਹ ਫੋਟੋ ਇਕ

ਜਿਲਦ (ਐਲਬਮ) ਵਿਚ:-

(੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ।

(੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਲਣਾ ।

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ।

(੪) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੫) ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੬) ਮਾਈ ਰਾਜ ਕੌਰ, ਜੋ ਮਃ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਸੁਰਧਾਵਾਨ ਸੇਵਕ ਸੀ ।

(੭) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕੈਥੇਰਾਇਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ ਸਨ ੧੯੦੦ ਈ: ਵਿਚ ।

(੮) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕੈਥੇਰਾਇਨ ੨॥ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ।

(੯) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕੈਥੇਰਾਇਨ ੧੯੦੦ ਵਿਚ ।

(੧੦) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਸੋਫੀਆ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੧) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਵਿਕਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੨) " " " ੧੨ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਚਿ ।

(੧੩-੧੪) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਵਿਕਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਫੋਟੋ ।

(੧੫) ,, ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੬) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ (?) ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ੩ ਸਾਲ ਉਮਰ ।

(੧੭) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੮) " " "

(੧੯-੨੦) ਐਲਿਵੈਡਿਨ ਹਾਲ (ਮਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹੱਲ) ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ।

੧੩. ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਬੰਧੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਨਿਯਤ ਹੋਈ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਪੋਰਟ, ਮੌਕੇ ਦੇ ੪੪ ਫੋਟੋਆਂ ਸਮੇਤ ।

੧੪. ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ-ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ:-

(੧) ਮਾਖਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ (ਫਾਰਸੀ), ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ੧੯੪੯ ਈ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ।

(੨) ਅਵਰਾਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ-ਤਵਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ), ੧੯੪੯

ਈ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ।

(੩) ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤੀ (ਉਰਦੂ) ੧੫੨੬ ਬਿ: ਤੋਂ ੨੦੦੬ ਬਿ: ਤੱਕ। ੧੯੪੯ ਈ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ।

ਨੋਟ—ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ (ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ) ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਬੜੇ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਅਸਲ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਹਨ; ਜੋ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਿਹਾ ਕਿ (੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ ਬੀੜ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਜੋ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ) ਅੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਕਰਾਈ ਹੈ।

(੨) 'ਪਟਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ' (ਪਾਕਪਟਨ) ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਬੱਠਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਾਲੀ ਬੀੜ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਖਰੜੇ ਭੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਆਦਿ ॥

੩੦. ਸ: ਬ: ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. **ਸੋ-ਸਾਖੀ**—ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖੀ। ਸਾਈਜ਼ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਤੇ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਵੀ ਸਫਾ ੬। ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ (ਪੰਜਾਹ ਸਾਖੀਆਂ), ਤਤਕਰਾ ਦੇ ਪੱਤਰੇ, ਅਗੇ ਪੋਥੀ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ੧੬੪।

ਦੂਸਰੀ ਪੋਥੀ (ਹੋਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਖੀਆਂ), ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਤਤਕਰਾ, ਅਗੇ ੧੮੨ ਪੱਤੇ।

੨. **ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਬੋਧ ਨਾਟਕ**—ਕਵਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਤੇ ਨਿਕਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੱਤਰੇ ੨੮੬, ਮਾਪ ੭x੫ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੭। ਪੂਰਨ ਹੋਈ ਚੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ੧੨, ਸੰਮਤ ੧੯੨੮ ਬਿ: ਨੂੰ।

੩. **ਭਾਗਵਤ**—ਗਿਆਰਵਾਂ ਸਕੰਧ-ਸੰਤ ਦਾਸ ਰਚਿਤ (ਚਤੁਰ, ਦਾਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਭਾਖਾ), ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਰਚਣਾ ਦੀ

(੬੫)

ਤਾਰੀਖ ਸੰਮਤ ੧੬੯੨, (?) ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੮ । ੧੬੯ ਪੱਤਰੇ,
੧੩ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਤੇ ੬ ਇੰਚ ਚੌੜੇ; ਸਤਰਾਂ ੯ ।

੪. **ਜੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ; ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ ੮,
ਸੰਮਤ ੧੯੨੬ ।
੫. **ਤੁਲਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ । ਇਸ ਵਿਚ
ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ:—
- (੧) **ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੀਤਾ-ਬਾਲਯ**—(ਬਿਨਯ ਪਤ੍ਰਿਕਾ),
ਪੱਤਰੇ ੧੦੭; ਲਿਖੀ ਸੰਮਤ ੧੯੦੩ ਦੀ ।
- (੨) **ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੀਤਾ-ਬਾਲਯ**—(ਉੱਤਰ ਕਾਂਡ); ਪਤਰੇ
੧੩੪, ਲਿਖੀ ੧੯੦੪ ਦੀ ।
- (੩) **ਰਾਮਾਇਣ**—ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਗੁਰਦਿਆਲ
ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਾਈ । ਪੂਰਨ ਹੋਈ ਜੇਠ ਵਦੀ ੫;
ਸੰਮਤ ੧੯੦੭ ਬਿ: ਨੂੰ । ਪੱਤੇ ੧੧੪ ।
- (੪) **ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਲੀ**—ਪੱਤੇ ੧੧੫-੩੧ ।
- (੫) **ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ**—ਪੱਤਰੇ ੪੭ ।
੬. **ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰੀਛਾਵਲੀ**—ਵੈਦ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਪਟਿਆਲਾ ਰਚਿਤ ।
ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।
੭. **ਪੁਰਖਾਂਗ ਕ੍ਰਿਯਾ**—ਵੈਦ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਕ੍ਰਿਤ । ਗੁਰਮੁਖੀ
ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।
੮. **ਕਰੀਮਾ (ਪੰਦ ਨਾਮਾ)**—ਦਾ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ
(ਗੁਰਮੁਖੀ) ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ; ਹੱਥ-ਲਿਖਤਿ ।
੯. **ਅਧਭੁਤ ਬਿਲਾਸ**—ਕ੍ਰਿਤ ਵੈਦ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ, ਗੁਰਮੁਖੀ
ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ।
੧੦. **ਮਾਸਟਰ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਜੀ(ਵੈਦ) ਦੀ ਹੱਥ-ਕਲਾ**—
(੧) ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ।

(੨) '੧ੳ' ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ।

(੩) 'ਅਸ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਖੰਡੋ ਖੜਗ' ਵਿਚ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੈੱਟ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹੈ ।

੩੧. ਸ:ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੀ:ਸੁਪ੍ਰਿ:ਐਂਜੀਨੀਅਰ ਜਾਲੰਧਰ

੧੮੪੬ ਦੇ 'ਲੰਡਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ; ਇਕ ਫਰੇਮ (ਚੌਖਟੇ) ਵਿਚ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਸਬੰਧੀ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਝੂਠ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ੧੮੪੬ ਦੀ ਅਖਬਾਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਤਾਂ ਕੀਹ, ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਫਾਹੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ।

* * *

੩੨. ਰਾਜਾ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੋੜ

੧. ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੋੜ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ, ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ।

* * *

੩੩. ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਨੱਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

(ਮੌਰਫਤ ਗਿਆਨੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਰੂਪ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਅਰੁ ਫੁਲ-ਬੂਟੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਵੰਨਸੁਵੰਨੇ ਨਮੂਨੇ, ਜੋ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ (ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉੱਚੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹਨ ।

ਗਿਆਨੀ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਰੂਪ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ' ਗਿੱਲੇ ਪਲਸਤਰ ਉੱਤੇ ਗਿੱਲੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬੂਟੇ ਲਿਆ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਆਲਾ ਹੁਨਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ ਨੇ ੩੨ ਵਰ੍ਹੇ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਕਰਿ ਦਿਖਾਏ। ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਝਾੜੀਆਂ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਤਾਂ ਦਾ ਜੋਰ, ਵਹਾਈ (ਡਰਾਇੰਗ) ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ, ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ-ਬਹਿਰ ਹਦੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੁਸੱਵਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਨ।

*

*

*

੩੪. ਡਾ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. **ਚਾਣਿਕ ਚੰਦ੍ਰਕਾ (ਭਾਖਾ)**—ਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਰਿਤੁਰਾਜ); ਫੱਗਣ ਵਦੀ ੧੩ ਸੰਮਤ ੧੯੦੪ ਬਿ: ਦੀ ਰਚਨਾ। ਇਹ ਮੁਦ੍ਰਾ-ਰਾਕਸ਼ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਲਥਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੋਥੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ; ਚੇਤ ਵਦੀ ੩ ਸੰਮਤ ੧੯੨੮ ਬਿ: ਨੂੰ।

੨. **ਮਹਾਭਾਰਤ**—ਕਵੀ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰਿਤੁਰਾਜ) ਲਿਖਤਿ। ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੯੧੯ ਬਿ: ਪੋਹ ਵਦੀ ੮ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤਿ ਹੋਈ।

ਡਾ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਰਿਤੁਰਾਜ' ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿੱਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ।

*

*

*

੩੫. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ ਵਾਲੇ

ਰਾਘੋ ਮਾਜਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. **ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ—**
 ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ । ਸਫੇ ਵੱਡੇ ੪੬੮ ਹਨ । ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ । ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹਾਸ਼ੀਆ ਗਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
੨. **ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—**ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮਨੋਕਲਪਤ ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇਹੜਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪੀੜ੍ਹੀਉਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਾ ਆਂਵਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਨਿਰੰਜਨੀਆਂ ਤੇ ਕਬੀਰ-ਪੰਥੀਆਂ ਮਿਲਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਅਸਲ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕੀਤਾ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਹੈ ਜਾ ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਮੁੜ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਕਈ ਪਤਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਪੰਨਿਆਂ ਸਮੇਤ ੩੬੦ ਪੱਤੇ ਹਨ ।
੩. **ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—**ਲਿਖਤ ਦਾ ਢੰਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲਾ । ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਹਨ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ; ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਕਿ—ਉਹ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਦੋਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸਫੇ ੨੪੦ ਹਨ । ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ।
੪. **ਇਕ ਹੋਰ ਸਚਿੱਤ੍ਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—**ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ

(੬੯)

ਹੈ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਕੋਮਲ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਿਤ੍ਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਲਮ ਕਾਂਗੜਈ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕਮਾਲ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਹੋਣ ਪਰ ਵੀ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਾਲ—ਜੇਹੜੀ ਪੀਰ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ—ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਫੇ ੪੬੦ ਹਨ।

੫. **ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ**—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ; ਜੇਹੜਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਦਸੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਤੀ ਹੈ; [ਅਤੇ ਨਾਲ ਕਮਾਲ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਗੁਣ, ਸੁਭਾ, ਕਿਰਤ-ਵਿਰਤ ਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਫੇ ੩੮੦ ਹਨ। ਜਿਲਦ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਲਿਖਤ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ।

੬. **ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਕਮਾਲ ਗ੍ਰੰਥ**—ਵਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ੨੨੦ ਪਤਰੇ ਯਾ ੪੪੦ ਸਫੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ੬੦ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿਤੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਮਰਯਾਦਾ ਦਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਾ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।”

੭. **ਪੁਸਤਕ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ**—ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ; ਸਰੂਪ, ਅਲਾਪ, ਤਾਲ ਤੇ ਘਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਗੁਣੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਐਤਨੀ ਫੁੰਘੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਸਫੇ ੪੦੧ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁਧ ਹੈ।

*

*

*

੩੬. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.,

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਔਫ਼ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ।

੧. **ਬਿਆਨਿ ਖ਼ਾਨਦਾਨਿ ਬੇਦੀਆਂ**—ਰਚਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ । ਸਨ ੧੮੬੫ ਦੀ ਰਚਨਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਤਕ । ਉਰਦੂ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਅਪੂਰਨ । ਪੰਨੇ ੨੨੧; ਮਾਪ ੧੩ ਤੇ ਸਾਢੇ ਸਤ ਇੰਚ; ਸਤਰ ੨੦-੨੨ ਛੀ ਸਫ਼ਾ ।
੨. **ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਵ ਬਾਬਾ ਸੰਪੂਰਨਸਿੰਘ**—ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ । ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਪਤਰੇ ੬, ਮਾਪ ੧੩ ਤੇ ਸਾਢੇ ਸਤ ਇੰਚ । ਸਤਰਾਂ ੧੫-੨੦ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੋ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਹਨ ।
੩. **ਨਕਸ਼ਾ ਬਗ਼ਦਾਦ (ਇਰਾਕ)**—ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਕਰਤਾਰ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਸਿਖ ਕਮੇਟੀ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੩੧ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਪੱਛਮੋਤਰ ਵਲ ਰੇਲ ਦੀ ਲਾਇਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ । ਪੈਮਾਨਾ ਇਕ ਇੰਚ=ਇਕ ਮੀਲ ਦਾ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼ ੧੧।।X੭।। ਇੰਚ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ ।
੪. **ਖ਼ੁਲਾਸਾ-ਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼**—ਰਚਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ, ਬਟਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ । ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ । ਮਾਪ ੧੧।X੭ ਇੰਚ ਹੈ ।
ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਦੋਂ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ (ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆਂ ੨੨ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ।
੫. **ਮਹਜ਼ਰ ਨਾਮਾ**—ਜੋ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਿੜੀ-ਪਠਾਨਾਂ

(ਬਸਦੀ ਉਮਰ ਗਾਜ਼ੀ, ਪਰਗਣਾ ਕਾਹਨੂਵਾਨ) ਪਰ ਹੱਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਰਬਾ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੬ ਹਿ: (ਸੰਨ ੧੭੧੪ ਈ:) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ, ਦੋ ਪੱਤਰੇ, ਮਾਪ ੧੦||X੭|| ਇੰਚ; ਅਤੇ ੯||X੮ ਇੰਚ ।

੬. **ਫਤੂਹਾਤ ਨਾਮਾ-ਇ-ਸਮੱਦੀ**—ਗੁਲਾਮ ਮੁਹਈ-ਉ-ਦੀਨ ਕ੍ਰਿਤ । ਫਾਰਸੀ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ । ਪੱਤਰੇ ੯੦, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ਛੇ ਤੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਬਦੁੱਲਸਮੱਦ ਖ਼ਾਨ 'ਦਲੇਰਿ-ਜੰਗ' ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ; ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਾਰੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੰਮਤ ੧੭੭੩ ਬਿ: (ਮਾਰਚ ੧੭੧੬ ਈ:) ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਅਸਲ ਜਿਲਦ 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਹੈ ।
੭. **ਅਖਬਾਰਾਤਿ ਦਰਬਾਰਿ ਮੁਅੱਲਾ** (ਫਾਰਸੀ)—ਨਕਲ ਜੈ ਪੁਰ ਦੀਵਾਨਿ-ਹਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ । ਸਫੇ ੨੧੨+੧੨+੨, ਮਾਪ ੧੩ ਤੇ ਸਵਾ ੮ ਇੰਚ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।
੮. **ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ**—(ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ) ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਫਤੀ ਅੱਲੀ-ਉ-ਦੀਨ । ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਪੂਰਨ ਹੋਈ ਸੰਮਤ ੧੯੧੧, ਮਾਹ ਭਾਦੋਂ ਸੰਨ ੧੮੫੪ ਈ: । ਸਫੇ ੮੧੭, ਮਾਪ ੧੧ ਤੇ ਸਾਢੇ ੮ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੨੦ । 'ਇੰਡੀਆ-ਆਫ਼ਿਸ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਪਈ ਅਸਲ ਤੋਂ ਨਕਲ ।
੯. **ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ**—(ਚਹਾਰ ਬਾਗਿ ਪੰਜਾਬ) ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਬਡੇਹਰਾ, ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤਿ ਸੰਮਤ ੧੯੧੨ ਬਿ: ਈ । ਪੰਨੇ ੬੭੯, ਮਾਪ ੧੦X੬ ਇੰਚ । ਸਤਰਾਂ ੧੫-੧੭ । ਇਹ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਥੀਂ

ਲਿਖੀ ਅਸਲ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ।

੧੦. **ਤਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ**—ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤ ੧੮੧੧ ਈ: ਦੀ । ਪੱਤਰੇ ੧੯੬; ਮਾਪ ੯X੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੩-੧੫ ।
੧੧. **ਤਾਰੀਖਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ** (ਫ਼ਾਰਸੀ)—ਰਚਿਤ ਮਹਿਮੂਦ-ਉਲ-ਮਸੱਨਾ । ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਲੰਡਨ ਦੀ, ਹਥੀਂ-ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਨੰ: ੧੯੬ ਦੀ ਫੋਟੋ ਗਰਾਫ ਨਕਲ । ਪੱਤਰੇ ੧੩੨, ਮਾਪ ੧੧॥X ੭॥ ਇੰਚ । ਮੁਨਸ਼ੀ ਮਹਿਮੂਦ-ਉਲ-ਮੁਸੱਨਾ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ । ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ ।
੧੨. **ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ-ਚਪੱਠੀ**—ਸੰਨ ੧੮੦੩ ਤੋਂ ੧੮੨੩ ਈ: ਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਾਮ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ । ੧੩੩ ਪਤਰੇ, ਮਾਪ ੧੨X੧੦ ਇੰਚ ।
੧੩. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਦੀਨਾ ਬੇਗ**—ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ। ਸੰਮਤ ੧੮੬੩ ਬਿ: ਦੀ ਹਥ-ਲਿਖਤਿ । ਸਫੇ ੨੫, ਮਾਪ ੧੧X੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫ ।
੧੪. **ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ**—(ਫ਼ਾਰਸੀ) ਲਿਖਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨਕੀ ਪਸ਼ੋਰੀ, ਹਥ ਲਿਖੀ, ੫੫ ਪਤਰੇ, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ੭॥X੫ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੧ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ) ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ।
੧੫. **ਸ਼ੀਰੋ-ਸ਼ਕਰ**—ਰਚਿਤ ਪੰਡਿਤ ਦਯਾ ਰਾਮ ਕੌਲ । ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ (ਅਪੂਰਨ) । ਸਫੇ ੮੦, ਮਾਪ ਪੌਣੇ ੧੧X੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੨੦-੨੫ । ਇਸ ਵਿਚ ਦਯਾ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ—ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਧੀਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੀ—ਲਿਖੇ ਹਨ । ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ । ਪੁਸਤਕ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਿਆਤ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

੧੬. **ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ**—(ਉਰਦੂ ਛਪੀ ਹੋਈ) ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਪਤਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਫੇ ੨੭੫, ਮਾਪ ੧੦।X੭।। ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਸਤਾਰਾਂ। ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਯਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਦ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਛਪੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਸਿਕਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਫਰਦ ਦਿਤੀ ਹੈ।
੧੭. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਖਾਨਦਾਨਿ ਰਾਜਾਹਾਇ ਕਿਸਤਵਾੜ**
ਰਚਿਤ ਪੰਡਿਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਪ੍ਰੋਹਿਤ। ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ੧੮੬੪ ਈ: ਦੀ। ਪਤਰੇ ੬੫, ਮਾਪ ੧੦।।X੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫-੧੭।
੧੮. **ਅਖਬਾਰ ਲੁਧਿਆਣਾ**—(ਸੰਨ ੧੮੩੫-੪੩) ਫਾਰਸੀ ਛਪੇ ਹੋਏ।
੧੯. **ਅਖਬਾਰ ਲੁਧਿਆਣਾ**—ਨੰ: ੧੮ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨਕਲ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੩੫-੩੭ ਦੀ ਹੈ।
੨੦. **ਕੈਫੀਅਤਿ ਸਰਦਾਰਾਨਿ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ**
ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ, ਪੰਨੇ ੫੨, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ੧੧X੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੨-੧੩। ਇਸ ਵਿਚ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ ਤੇ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਕਲ ਤੇ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ, ਪਰ ੧੮੬੪-੫ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਲੈਪਲ ਗਰਿਫਿਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ' ਆਦਿ ਲਈ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।
੨੧. **ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਮੁਤੱਲਕਾ ਰਾਜਗਾਨਿ ਜੀਂਦ**—
ਰਚਿਤ ਸ: ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲਾ, ਜੁਲਾਈ ੧੮੩੭, ਫਾਰਸੀ ਹਥੀਂ-ਲਿਖੀ, ਪਤਰੇ ੨੬, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ੯X੬ ਇੰਚ।
੨੨. **ਤਜ਼ਕਰਾ-ਇ-ਖਾਨਦਾਨਿ ਮ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ**--
ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਪਤਰੇ ੬੬

ਪੁਲਸਕੇਪ, ਸਤਰਾਂ ੧੭ ।

੨੩. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਖਾਨਿਦਾਨਿ ਪਟਿਆਲਾ ਵ ਜੀਂਦ--**

ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ਪੰਜ; ਮਾਪ ੧੧×੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫ । ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ।

੨੪. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਖਾਨਦਾਨਿ ਫੂਲਕੀਆਂ ਆਦਿ--**

ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੭+੫+੬+੫=੨੩ ਕੁੱਲ । ਮਾਪ ੧੧×੬ ਇੰਚ । ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ।

੨੫. **ਤਜ਼ਕਰਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ ਜਗਰਾਉਂ ਵਾਲਾ**

ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੮੫, ਮਾਪ ੧੩×੮ ਇੰਚ । ੧੮੬੫ ਈ: ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ।

੨੬. **ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ--**

ਜੋ ੧੨ ਅਸੂਜ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅਰੁ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ ਮਾਈ ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਣੀ ਜੀਂਦ ਕੌਰ) ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਅਤੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਦਿਨ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਾਣ ਲਈ ਪਾਰ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਪਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹਨ ।

੨੭. **ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ--**

ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਆ, ਸੰਮਤ ੧੯੦੫ । ਮਾਪ ੧੨×੧੦।। ਇੰਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿਠੀਆਂ ਹਨ ।

੨੮. **ਮੁਰਾਸਲਾਤਿ ਲਾਰੰਸ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ--**

ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੧੭੮, ਮਾਪ ੧੦×੬ ਇੰਚ । ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਆ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਦ (ਸੰਮਤ ੧੯੦੩ ਤੋਂ ੧੯੦੫ ਤਕ) ਜੌਨ ਲਾਰੰਸ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿਠੀਆਂ ।

੨੯. **ਅਖਬਾਰ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ** (ਰਾਮ ਨਗਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ)-ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੇ, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ੧੧×੬ ਇੰਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰਿਸਰਨ ਦਾਸ ਆਦਿ ਨੇ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਭੇਜੀਆਂ ।
੩੦. **ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਬਹੀ**-ਸੰਮਤ ੧੯੦੫ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤ; ਮਾਪ ੧੨×੫ ਇੰਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਟਿਕੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੈ । ਇਸ ਉੱਪਰ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਤੇ ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਹਨ ।
੩੧. **ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਖਤ**-- ਜੋ ੧੮੪੮-੯ ਈ: ਵਿਚ ਫਰੰਗੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਪੱਤ੍ਰ ਹੈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਫਾਰਸੀ । ਫਾਰਸੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ, ਕੁਮੇਦਾਨ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਅਨੰਦ ਗਿਰਿ ਤੇ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਦਸਖਤ ਅਰੁ ਮੋਹਰਾਂ ਹਨ ।
੩੨. **ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ**--ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ੩੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਬਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮਾਊਨਟੇਨ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ ਚਿੱਠੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹੋ ਹੀ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਲਹਿਰ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ) ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤੇ ਇਕ ਦਿਮਾਗ ।” ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਿ “ਹੁਣ ਉਹ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਾ ਕੁਝ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾ ਅੱਖ ਝਮਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ।”

੩੩. **ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ** ਪਿਸ਼ਾਵਰੀਏ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ—
ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਕਾਬਲੀਏ ਦੇ ਭਰੋਂ ਦਾ, ਰਾਜਾ
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ-ਸ਼ਰੀਫ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ
ਸੰਧੀ ਪੱਤ੍ਰ: ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ
ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।
੩੪. CROWTHER, CAPT., R. T. Memorandum on the Sikhs
prepared under instructions of the Adjutant General in
India, 1894
੩੫. DALHOUSIE-CURRIE CORRESPONDENCE :
Original preserved in the Historical Museum, Sitara.
੩੬. AITCHISON, C. U. A Collection of Treaties Engagements
and Sanads (Panjab and the Panjab States) Calcutta,
1892.
੩੭. Urdu Translation of the above by Pt. Kanaiya Lal
Nawal Kishore Press, Lucknow, 1866.
੩੮. DULEEP SINGH MAHARAJA. Letter from Maharaja
Duleep Singh to the Earl of Kimberley, dated 10th March,
1885, with a Statement as to the Ancestral Estates of the
Maharaja Duleep Singh.

੩੯. ਤਸਵੀਰਾਂ:—

(੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਜੋ
੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੭ ਈ: ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ-ਖਿਚੀ ਗਈ; ਇਸ ਪਰ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

Maharaja's Camp April 22, 1837 Original with the request
that it may not be lithographed.

(੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ--

ਜੋ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਨਕਲ
ਹੈ। ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਨਕਲ ਮੋਤੀ ਬਾਗ
ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ--੧੮੫੩-੫੪ ਅਤੇ
ਬੱਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ।

(੪) ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ--ਵਲਾਇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਰਿਚਮੰਡ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ।

(੫) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ)-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਪਰ ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੫ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਣ ਸਮੇਂ ।

(੬) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਸੋਫੀਆ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ) ਦਾ ਫੋਟੋਗਰਾਫ ।

(੭) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਲਾਇਤੀ ਮਹੱਲ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ।

(੮) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਅਸਥਾਨ ।

ਨੋਟ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

੩੭. ਗੁ: ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਪਿੰਡ ਠੱਟਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ (ਪੈਪਸੂ) ।

ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਬਸਤ੍ਰ-

(੧) ਕ੍ਰਿਪਾਨ ।

(੨) ਗਾਤਰਾ ਸਾਬਰ ਚਮੜਾ, ਉੱਪਰ ਮਖ਼ਮਲ ।

(੩) ਕਛਹਿਰਾ-ਸੂਤੀ ।

(੪) ਚੁਤਹੀ-ਚਿੱਟੀ, ਲਾਲ ਕਿਨਾਰਾ ।

ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਬਸਤ੍ਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਾਲੇ ਲਾਹੌਰੇਂ ਆਈਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਠੱਟਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ; ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਗੁਜਰੇ; ਤਾਂ ਏਥੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਕ ਥੜੇ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

(੭੮)

ਆਏ ਸਨ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਖਿਆ: “ਮਹਾਰਾਜ ਇਹ ਭੋਂ ਬੜੀ ਸਖਤ ਹੈ, ਇਥੇ ਹਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ!” ਸੰਤਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ— “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇਗਾ । ਸਿੰਘ ਸਜ ਜਾਓ !” ਭਾਣਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਐਸਾ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਵੇਈਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਨਾਲੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਛਲ ਕੇ ਇੱਧਰ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ; ਤੇ ਬੇ-ਅੰਤ ਮੰਡ (ਮਿੱਟੀ) ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ; ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਬਚ ਗਿਆ । ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਹਨ ।

ਨੋਟ:— ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਲੈਫਟਿਨੈਂਟ-ਕਰਨਲ ਸਰਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੋਮ-ਗਾਰਡਸ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੈ ।

ਕੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

	ਲੇਖ	ਪੰਨਾ
੧.	ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ	੧
੨.	ਕਿਲੱ ਮੁਬਾਰਿਕ, ਬੁਰਜ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ	੭
੩.	ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ, ਲੰਡਨ	੧੨
੪.	ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬੋਕੀ ਤਲਵੰਡੀ)	੧੭
੫.	ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹਿੰਦ	੧੯
੬.	ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੁੰਘਰਾਣਾ	੨੦
੭.	ਭਾ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਫੱਫੜੇ ਭਾਈਕੋ, ਤ: ਮਾਣਸਾ, ਜ਼ਿ: ਬਠਿੰਡਾ	੨੦
੮.	ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਨੰਗਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	੨੪
੯.	ਪਿੰਡ ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੂਲ	੨੬
੧੦.	ਜਥੇਦਾਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਘੁੜਾਣੀ ਕਲਾਂ	੩੦
੧੧.	ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਘੜੂਆਂ	੩੧
੧੨.	ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ	੩੨
੧੩.	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ	੩੫
੧੪.	ਗੁ: ਖਟਕੜ ਸਾਹਿਬ, ਨਰਵਾਣਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ	੩੬
੧੫.	ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ	੩੬
੧੬.	ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ	੩੮
੧੭.	ਮਹਿਕਮਾਂ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ	੩੯
੧੮.	ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ	੪੧
੧੯.	ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੪੪
੨੦.	ਰੀਕਾਰਡਸ ਆਫਿਸ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਸ਼ਿਮਲਾ	੪੯
੨੧.	ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਲਾਹੌਰ	੫੧
੨੨.	ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ	੫੨
੨੩.	ਲਾਲਾ ਸੀਤਾ ਰਾਮ 'ਕੋਹਲੀ', ਐਮ. ਏ. ਸੰਗਰੂਰ	੫੫
੨੪.	ਅਸਲਹ ਖਾਨਾ ਸੰਗਰੂਰ	੫੬
੨੫.	ਰਿਆਸਤ ਨਾਹਣ	੫੭
੨੬.	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗੜ	੫੭
੨੭.	ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ	੫੭
੨੮.	ਸ: ਹਰਿ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਈਸ, ਭਦੌੜ	੫੮

੨੯. ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੫੮
੩੦. ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ	੬੪
੩੧. ਸ: ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੀ: ਸੁਪ੍ਰਿੰ: ਐ ਜੀਨੀਅਰ ਜਾਲੰਧਰ	੬੬
੩੨. ਰਾਜਾ ਰਾਮਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਰਈਸ, ਭਦੌੜ	੬੬
੩੩. ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੬੬
੩੪. ਡਾਕਟਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ	੬੭
੩੫. ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਹੋਤੀ), ਪਟਿਆਲਾ	੬੮
੩੬. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.	੭੦
੩੭. ਗੁ: ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਠੱਟਾ	੭੭

ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ:—

ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ	੧)੫੦	ਅਮਰ ਨਾਮਾ)੫੦
ਸੂਚੀ ਪੱਤ੍ਰ ਭਾਗ ੧	੧)੨੫	ਸੂਚੀ ਪੱਤ੍ਰ ਭਾਗ ੨)੭੫
ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ)੭੫
ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫਾਰਸੀ)			੨)੦੦
ਔਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ)੭੫
ਮਾਖਿਜ਼ ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਸਿਖਾਂ (ਜਿ: ਅਵਲ)			੧)੭੫
ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੇ (ਉ:)	੧)੧੨	ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ (ਉ:))੫੦
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਮੂਰਤਿ			੧)੨੫
ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ	੨)੦੦	ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ	੩)੨੫
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ			੧)੭੫
ਫਹਿ: ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ)੯੪;	ਫਹਿ: ਪੁਰਾਤਨ ਖਰੜਿਆਂ ਦੀ)੫੬
ਫਹਿਰਿਸਤ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ)੫੦
ਫਹਿਰਿਸਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ)੭੫
ਇਤਿ: ਪੱਤ੍ਰ ੧੯੪੯-੫੦, ੫੦-੫੧, ੫੧-੫੨ ਫੀ ਸੈਂਟ			੫)੦੦
ਇਤਿ: ਪੱਤ੍ਰ ੧੯੫੨-੫੩, ੫੩-੫੪ (ਪੂਰਨਾਂਕ) ਫੀ ਕਾਪੀ			੧)੭੫
Punjab in 1839-.40		(ਸਜਿਲਦਾਂਖ)	੧੦)੦੦
Private Correspondence Relating to Anglo Sikh wars.			੧੫)੦੦

B-1527

ਕੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ: ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ।
